

A SZÁVASZENTDEMETERI GÖRÖG MONOSTOR XII. SZÁZADI BIRTOKÖSSZEÍRÁSA

GYÖRFFY GYÖRGY a történelemtudomány kandidátusa

A bizánci egyház magyarországi szerepéről Moravcsik Gyula adott áttekintő képet 1938-ban megjelent alapvető tanulmányában. A történeti kapcsolatok megvilágítása mellett tisztázta ebben a veszprémvölgyi, csanádi, orosz-lánosi, visegrádi, pentelei és szávaszentdemeteri bazilita monostor multjának számos felderítetlen kérdését.¹ Dolgozatom tárgya tulajdonképpen csak az egyik monostor, Szávaszentdemeter, birtokösszeírólevelének részletes taglalása; az ezzel kapcsolatos problémák kifejtése azonban megköveteli, hogy behatóan foglalkozzam a monostor történetével és a keleti rítusú egyház délvidéki szerepének néhány kérdésével is.

I. Sirmium az ókorban és a népvándorlás alatt

Szávaszentdemeter egyházának kezdetei az ókorba nyúlnak vissza.

A helyén elterült *Sirmium* i. u. 9-ben kezd szerepelni a római történelemben. Rövidesen olyan jelentőségre tett szert, hogy Pannonia, majd később Illyricum fővárosává s időlegesen császárok tartózkodási helyévé vált. Probus császár, akinek szülővárosa volt, mocsaras környékét csatornaépítéssel tette művelhetővé; a közeli dombvidéken pedig meghonosította a szőlőt.²

Az ókori város a régészeti maradványokból következtethetően a mai Mitrovica belterületének helyén feküdt s a városmagtól keleti irányban $2\frac{1}{2}$ kilométerre terjedt a Száva balpartján, a Ruma és Jarak felé vezető országút környékén. Gazdag emlékanyag található a Száva jobbpartján, egy szigetszerű szárazulaton is (most Mala Mitrovica), melyet a Száva-elhagyott medre és a mai folyómeder fog közre. A várost ivóvízzel egy kb. 14 km hosszú vízvezeték látta el, mely a Fruskagora déli lejtőjén, Mandjelos mellett fekvő Vranjaš forrásból táplálkozott.³

¹ Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv (alább: SzIEml.) I. 389—422.

² Mommsen: Corpus Inscriptionum Latinarum III. 418—9; Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft III. 352—3; Pecz, Ókori Lexikon II. 790; Graf A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien 1936. 55—7.

³ Hoffiller V.: Prolegomena zu Ausgrabungen in Sirmium. Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie Berlin 1939. 521—6. és ld. alább bővebben.

Sirmiumot az egyháztörténet mint ókeresztény központot tartja számon. 304-től kezdődően tíz püspökét ismerjük. A hagiográfia a diocletianusi időkből számos sirmiumi vértanúról tud, kik közül utóbb kiemelkedő tiszteletben részesült Irenaeus, az első névszerint ismert sirmiumi püspök, Demetrius diakonus, a thessalonikai legendaváltozat katonamártírja, Sineros, a remete kertész és Anastasia. Mind a négy mártír emlékére állott egy-egy bazilika Sirmiumban. Írott források beszélnek az V. században épített Demetrius templomról, hol a nagymártír véres köpenyét és oráriumát őrizték és a közelében álló Anastasia templomról, honnan 458-ban szállították a mártír ereklyéit Konstantinápolyba. Felírtos sírkövek örökítették meg egy bazilika romjai körül Sineros mártír kultuszhelyét a város északnyugati részén. Előkerültek még templom- és kápolnamaradványok a város keleti végénél, valamint a jobbsparti Mala Mitrovicán; ezeket azonban mindeddig nem sikerült egy-egy helyi mártír kultúrához kapcsolni.⁴

Sirmium a népvándorlás alatt a római birodalomnak olyan végvára volt, amely többször hosszú időre barbár kézre jutott, de amelyben a vegetatív élet és a keresztény hagyományok folytonossága teljesen nem szűnt meg.⁵ A város 380 után az ariánus hitű nyugati gótok kezére került.⁶ 442-ben a hunok szerezték meg az Attila által diktált hun-római békeszerződés egyik feltételeként, s arról is tudunk, hogy Attila ekkor magának követelte a sirmiumi püspök által római kézre juttatott egyházi aranyedényeket.⁷ A hunok kortársa, Zosimos, Sirmium fekvéséről azt írja, hogy mindkét oldalon a Száva folyik el mellette (*πόλις δὲ Παιονίας τὸ Σίρμιον, ὃ παραρρεῖ ποταμὸς ἐπὶ θάτερα Σάος*),⁸ amiből kiderül, hogy a város ekkor már a szigetre húzódtott vissza. A VI. században egy ideig gepidák uralták. Részletes értesüléseink vannak az avar uralom kezdeteiről. Az avarok 568-ban vették először ostrom alá Sirmiumot. A sikertelen ostrom után az avar kagán tárgyalásokba kezdett, melyben

⁴ Zeiller J.: Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire Romain. Paris, 1918. 79—88, 188—90, 598; Nagy Lajos: Pannonia Sacra. SzIEml. I. 100—3; Nagy Tibor: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 12.) 1939. 57; Hoffiller: i. h. 521—5. Zeiller megkísérelte a város keleti részén, a római út mellett talált három apszisú cella trichorát és a vele összefüggő kisebb templomot Demetrius és Anastasia templomával azonosítani; ez az azonosítás azonban nem valószínű, mert az V. században épített Demetrius templom a XII. században is fennállott (Kinnamos, CB. 227) s ez időben igen jelentős monostor csatlakozott hozzá; a feltárt romok alaprajza (Hoffiller, i. h. 525) viszont semmi nyomát nem mutatja közelben lévő középkori monostorépítkezésnek.

⁵ Alföldi A.: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. SzIEml. I. 152—6; Jireček C.: Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer. III. Sirmium und die civitas Sancti Demetrii. Sitzungsberichte der k. Akademie . . . in Wien, Phil.—Hist. Cl. CXXXVI/XI. 1897. 93—8.

⁶ Mommsen: Die Goldbarren von Sirmium. Zeitschrift für Numismatik XVI. 1888. 352—3.

⁷ Priskos, Excerpta de legationibus. Ed. C. de Boor. 1903. Berolini. 133.

⁸ Ed. Mendelssohn, Lipsiae 1887. 76. 1.

bizánci oldalról Bónos hadvezér mellett a sirmiumi püspök is résztvett.⁹ Valamelyik ostrom idejéből maradt fenn egy feliratos téglá a következő fohászko-dással: *Χρ(ιστὲ) Κ(ύριε) βοήθι τῆς πόλεως κ' ἔρουξον* [vagy *κὲ ῥύξον*] *τὸν Ἀβαριν κὲ πόλαξον τὴν Ῥωμαίαν κὲ τὸν γράφαντα ἀμὴν* (Krisztus urunk, segíts a városon, ments meg az avaroktól, tarsd meg a rómaiak országát és e sorok íróját. Amen.)¹⁰

Sirmium utolsó, 579—82-i ostromának leírásában Menandros igen fontos megjegyzéseket tesz a város fekvésére nézve. Megtudjuk ebből, hogy a gepida-és az avarokban a város szintén a Száva szigetén feküdt: „Baján, az avarok khagánja . . . csónakokkal a folyón és ő maga az avarok egész hadseregével gyalogosan a sirmiumi sziget felé vevén útját (*διὰ τῆς Σιρμιανῆς ποσειόμενος νῆσον*) megjelent a Száva folyónál.“ „A császár rögtön világosan felismerte a khagán törekvését és szándékát, hogy azért építteti a hidat, mivel el akarja foglalni Sirmium városát. . .“ „A khagán . . . nem fog elállani törekvéséről . . . amíg Sirmium városát kézrekerítve uralma alá nem hajtja az egész sirmiumi szigetet (*τὴν Σιρμιανὴν ἅπασαν οἰκειώσεται νῆσον*); ez jogosan őt illeti, mert előbb a gepidák birtoka volt, mivel pedig az avarok levették ezeket, birtokaik is jogosabban illetik őt, mint a rómaiakat.“¹¹

Világos ebből, hogy a népvándorlás idején a város teljesen a szigetre húzódott vissza, amely védettséget biztosított a Száva vonalától északra lakó nomádokkal szemben. Ez a sziget pedig nem lehet más, mint az említett Mala Mitrovica, melyen egy bazilika apszisát is feltárták.¹²

Sirmium kétévi ostrom után 582-ben került avar uralom alá; ezúttal is béketárgyalások eredményeképpen, melynek értelmében a lakosság a várost kiűrtette.^{12a} A VI. század folyamán a környékre költözött szlávok azonban helyben maradt és továbbadója lett a helyi hagyományoknak.

A bolgárok 679/680-ban történt levonulása a Balkánra azt eredményezte, hogy Sirmium és Bizánc között hosszú időre teljesen elszakadtak az összekötő szálak. Így az avar hatalom bukásával a frankok terjesztették ki uralmukat e területre. Paulinus, az avar hadjáratban résztvett aquileiai patriarcha, Erich friauli herceg halálára (799) írt énekében Sirmiumot már Aquileiával kapcsol-

⁹ Menandros: *Excerpta de legationibus*. Ed. C. de Boor 457 k. Sirmium avar ostromainak kronológiájára ld. Nagy Tibor: *Antiquitas Hungarica* I. 1947. 56 k. és II. 1948. 148—9.

¹⁰ Moravcsik: *Byzantinoturcica* I. 165.; fényképét közli Hoffiller i. m. 59 tábla.

¹¹ Menandros: *Excerpta de leg.* Ed. C. de Boor 471—2, 474, 476.

¹² Alaprajzát ld. Hoffiller, i. m. 525. A sirmiumi szigetet tévesen a Szerémség keleti felén, a Száva és a Jarsina árok által közrefogott nagy területre vonatkoztatta Ст. Ст. ојевин: Сремско Острво. Глас Српске Краљевске Академије. CXXVI. 1927. 77—9. Írt még a szigetről M. Schuster: *Die Insel Sirmio*. Wiener Blätter f. Altsprachliche Unterricht. I. 1921. 12—3 általam el nem érhető tanulmányában.

^{12a} Menandros, CB. 341—2.; *Die Kirchen-Geschichte des Johannes von Ephesus*, übers. J. M. Schönfelder, München, 1862. 262—3. A kiűrtett városból többen Dalmáciába költöztek, amint ezt mutatja pl. egy 612-ből származó salonai felirat »Sancta abbatisa Johanna Sermentis« szövege (CIL. III. 9551).

latban említi: »Hericum mihi dulce nomen plangite Sirmium, Polla, tellus Aquileiae.«¹³

Az egyházi rendezés során ugyanis a Drávától délre eső terület az aquileiai patriarcha fennhatósága alá került, a Drávától északra, a Rába—Duna vonaláig terjedő vidék pedig az újonnan szervezett salzburgi érsekség alá jutott.¹⁴ Amíg a salzburgi érsek területén rövidesen erőteljes egyházszerzés és templomépítés indult meg,¹⁵ Sirmium vidéke ismét harcok színhelyévé vált.

¹³ Einhardi Vita Karoli Magni, ed. Pertz, Hannover 1863. 37; idézi Jireček, i. m. 94. Jireček kitűnő tanulmányában a frank uralommal hozza kapcsolatba a Szerémség Niketas Choniates által említett *Φραγγοχώριον* nevét (CB. 122, 166, 167), valamint a szerémségi *Fruskagora* és *Frankavilla* nevet. Az utóbbi helységnév magyar megfelelője, *Nagyolaszi* (1332—37: *Negolasy*, mai nevén *Mandjelo* v. ö. Csánki, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. 236), nyilván az 1162-ben ide költözött milánói olasz telepésekről kapta nevét (vö. Gombos, Catalogus 2258). Frankavilla neve azonban nem függtek össze az 1162-i olasz telepésekkel (így Melich: *Zeitschrift für Slawische Philologie* II. 39—51 és *EtSz.* II. 513—4; Gyóni, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 1943, 139—140 és *Études Slaves et Roumaines* II. 88), mert e hely már az első kereszteshadjárat leírásában *Francavilla, villa Francorum a Ienarum* néven szerepel (ld. Gombos, Catalogus 44 és Schönemann, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jh.* 1923. Berlin, 94), s *Idr'sī* († 1166), ki művét 1154-ben írta, szintén említi *(I)fr(a)nk-billa* néven (Tadeusz Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie w świetle księgi Rogera*. I. Kraków, 1945. 126 kk.); így tehát XI. századi »frank« telepésekre kell gondolnunk.

¹⁴ Váczy Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. *SzIEml.* I. 219—25.

¹⁵ A salzburgi érsekség területén létesült egyházak közül ismerjük *Mosaburg* (Zalavár), *Sabaria* (Szombathely) és *Quinque basilicae* ill. *V. Aecclesiae* (Pécs) helyét. Nézetem szerint ezekhez sorolhatjuk *Durnava* egyházát, amely a későbbi tornavai vagy somlóvásárhelyi monostorral azonos. Arnulf császár 890-i oklevelében, mely ugyan 970 és 977 között készült hamisítvány, de birtokfelsoroló része IX. századi összeírásra megy vissza, Tornaváról a következőket olvassuk: »ad *Dárnauua* aecclesiam, que est constructa in honore sancti Ruodberti ceterorumque sanctorum quam plurimorum martirum, cum monte Parauoz nominato, cum vineis agris pratis siluis et cum omnibus, que ibi videmur habere circa montem sitis« (Salzburger Urkundenbuch I. 63). A Veszprém vármegyében, a *Tornava* (ma *Torna*) patak mellett fekvő bencés apácakolostort a következő nevek említik: 1075/1124/1217: abbatisse de *Tornowa* (MonEccIStrig. I. 55); 1212/1412: monasterium beati Lamperti de *Thorna* (Haz Okmt. VIII. 15); 1 65/1270: sanctimonialium de *Tornua* (HazOkt. 44); a mellette emelkedő *Somló* hegyről nevezve: 1297: Monasterij nostri *Sumlow* in honore Beati Lamperti constituti (Wenzel X. 261); vásárjáról elnevezte: 1367: abbatissa scilicet custodia ecclesie S. Lamperti de *Apachavasarhel* (Csánki i. m. III. 215, 257; vö. még Lukács Pál, A vásárhelyi apácák története 51 kk.). A IX. századi *Durnava* egyháza a salzburgi egyház első püspökéről és védőszentjéről, Rudbertről kapta nevét. Rudbert nevének változatai *Hruodpert*, *Ruodpert*, *Hrodbert*, *Rupert*, *Robert*, *Ruprecht* (*Lexikon für Theologie und Kirche* IX. 16). E változatok közül több feltűnik Magyarországon. A széplakiak egyik tagjának neve 1326 és 1333: *Rubert* ~ 1329: *Luberth* (Sztáray Okt. I. 53, 54; Károlyi Okt. I. 82). Egy vas megyei község neve a középkorban 1366: *Rupertfulua* ~ 1365: *Luprichfolua*, ma *Roprecsa* (Csánki, i. m. II. 788). A *Ruprecht* változatnak megfelelő *Luprecht* személynév Beregszász régi nevében ilyen alakokban fordul elő: 1247/1643: *Luprechzaza*, 1255 és 1271/1643: *Luprechzaza* (Szentpétery, *Regesta* 867, 1751, 2129 sz.); 1308, 1324: *ua*. (Anjouk. Okmt. I. 149, II. 160); 1349: *Loprechtzaza* (Uo. V. 294); 1357: *Lopprechtzaza* (Uo. VI. 625); 1358: *Lompreztaza* (Uo. VII. 310); 1359: *Lupprichzaza* (Uo. 587); 1396: *Lamperzaza* (Mályusz, Zsigmondk. Okmt. I. 4407 sz.); 1397: *Lomperthzaza* (Uo. 4796 sz.); vö. még Csánki, i. m. I. 411. E helynévben tehát a *Luprecht* nevet a *Lampert* név váltotta fel. Hogy ez nem egyedülálló eset s Magyarországon *Ruprecht*-et szabályosan *Lampert*-tel helyettesítették, mutatja Rábagyarmat esete. Rábagyarmat német neve (a falu templomának védőszentjéről) *Sankt Rupprecht*; ugyanakkor a templom védőszentje ma is *Szent Lambert* (vö. Moór, *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen* 232. Az adata Mollay Károly hívta fel a figyelmet). Mint láttuk a IX. századi *Durnauua* egyháznak védőszentje *S. Roudbert*; a tornavai apácák monostorának védőszentje pedig *Szent Lambert* (névének változatai *Lambertus*, *Landebertus*, *Lantbertus*, *Landibertus* *Acta SS.* Sept. V. 518 kk.), ami bizonyítja, hogy itt ugyanazon egyházzól van szó; a magyarok azonban Rudbertet szabályosan *Lambert*-

A bolgárok Omurtag fejedelem (814—831) idejében észak felé terjeszkedtek, aminek következtében összeütközésbe kerültek a frankokkal és a dunai szláv népekkel. Nem sokkal 818 előtt két délszláv törzs, a Timok-vidéki timocsánok és a prodnikok (praedenecenti), a bolgár uralom alól kiválva a frank végekre telepedett. A timocsánok Alsó-Pannoniába költöztek, ahol résztvettek Liudevít frankellenes felkelésében (819—822), a prodnikok (praedenecenti) pedig Dáciának a bolgárok felé eső Duna-melléki vidékeire, ahol továbbra is a frankokra támaszkodtak a bolgárokkal szemben.¹⁶

tel helyettesítették. E védőszenhelyettesítés oka az, hogy a középkori magyar egyház a salzburgi Rudbert kultuszát nem engedte meg, mert ez a salzburgi érsek régi pannoniai joghatóságát tanúsította volna. A magyar egyház salzburgellenes állásfoglalásának tudható be az is, hogy amíg a szomszédos Ausztria területén igen sok egyház védőszentje Rupprecht, Magyarországon e templomi védőszenttel a középkorban nem találkozunk.

A feltehetően épen maradt tornavai egyházépületet István király népesítette be újból, és pedig apácaikkal. Károly Róbert 1329-ben a tornavai apácamonostor kiváltságainak megerősítésekor a következőket írja: »... sancti regis Stephani, eiusdem monasterii devotissime fundatoris...« (Lukacsics, i. m. 14, 79). Palásthy Katalin apátnő pedig 1570 körül a következő sorokat intézte az uralkodóhoz: »Azerth feleszes wrewnk az wasarhely klastromnak yvs patronossa myndenkoron az magyar orzaga kyrallya wolth, mert az wasarhely klastromoth magyar orzagban az Zent Ystwan kyraly rakatta wolt regy ydoben es mynden ewrewksegeth az adot hozza, es egy weer zerenet walo attyafyanak rakatta wolth, ky az wr ysten akaratyabol santa wolt, es ez kyraly nemzet' wolth elsew abatysza az wasarhely klastromban...«; egy másik fogalmazványban kiegészítve: »... Zent Ystwan kyrally rakatta wolth egy weer zerenet walo attyafyanak, kynek Colostica wolth newe...« (uo. 73, 76). A monostor István király által történt alapítása hitelét támogatja az a körülmény, hogy amikor a garamszentbenedeki apátságot 1075-ben megalapítják, a tornavai apácakolostor már fennállott. De bizonyítja a monostor egyházi jogi helyzete is, t. i. patrónusa a király volt; ki volt véve a megyés püspök joghatósága alól és közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott (uo. 18; Wenzel X. 275; Opočenska, Slovenika Uherských listin v archivu ve Vidni 27). Egyházi jogi tekintetben tehát a veszprémiölgyi apácamonostorral azonos kiváltságokat élvezett; s még alapításának körülményei is egyezni látszanak (vö. Moravcsik: SzIEml. I. 416).

Végül meg kell jegyeznem, hogy a 890-i oklevél helyileg pontosan talál a Somló hegy lábánál fekvő tornavai monostorra. A *Parauuo*z hegy, amely »körülök szőlők területnek el, nyilván azonos a Somló magános hegykúpjával, melyet neves ború szőlők öveznek.

Maga a *Tornava* helynév szláv eredetű; az ószl. *törnō 'tövis, kőkény' -*ava* képzős származéka. Ld. Melich, A honfoglaláskori Magyarország (alább: HonfMg.) 107 kk.

¹⁶ *Annales Regni Francorum* A. 818: »Erant ibi (Aquisgrani) ... legati Abodritorum ... et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant, simul et Liudeviti, ducis Pannoniae inferioris...« (SRG. ed. Pertz-Kurze 149). A. 819: »... Liudevitus ... missis circumquaque legatis vicinas iuxta se gentes ad bellum sollicitare curavit. Timocianorum quoque populum, qui dimissa Bulgarorum societate ad imperatorem venire ac dicioni eius se permittere gestiebat, ne hoc efficeret, ita intercepti ac falsis persuasionibus inlexit, ut omisso, quod facere cogitabat, perfidiae illius socius et adiutor existeret.« (Uo. 150—1). A. 824: »... Aquisgrani ... legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et continenti Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt, qui et ipsi adventare nuntiabantur, ilico venire permisit. Qui cum de Bulgarorum iniqua infestatione quererentur et contra eos auxilium sibi ferri deposerent, domum ire atque iterum ad tempus Bulgarorum legatis constitutum redire iussi sunt.« (Uo. 165—6.)

Nézetem szerint az »*Abodriti*, qui vulgariter *Praedenecenti* vocantur« nép a XII. század közepén Havasalföldön feltűnő *prodnik* ~ *brodnik* néppel azonos.

Az igazi abodritok az *Annales Regni Francorum* adatai szerint 789 és 826 között az Elba mellett, a szorbok szomszédságában laktak (Uo. 84, 96—7, 104—7, 118, 125—6, 128—9, 141—2, 144, 147, 152, 157—160, 162, 169, 171). Amidőn 822-ben felsorolják a frankoknak hódoló szláv törzseket, az abodritok és praedenecentik két külön népként szerepelnek: »In quo conventu omnium orientalium Sclavorum, id est *Abodritorum*, *Soraborum*, *Wilzorum*, *Beheimorum*, *Marvanorum*, *Praedenecentorum*, et in Pannonia residentium Abarum legationes cum muneribus

ad se directas audivit». (Uo. 159.) E népek felsorolásának földrajzi sorrendjéből is kiviláglik, hogy az abodritok a szorbok mellett, a praedenecentik pedig a morvák és avarok szomszédságában laktak. A kettőt tehát el kell választani egymástól. A praedenecentik abodriti néven való szereplését annak kell tulajdonítanunk, hogy eredeti nevük, *prodnik* ~ *brodnik* hasonlított az e korban állandóan szereplő abodriti nép nevéhez s a frank krónikáiról feltűnésükkor ezekkel azonosaknak vélték őket. Így Einhardus (i. m.) 818-i feltűnésükkor *abodriti*-nak, 822-ben és 824-ben már igazi nevüket megmondva *praedenecenti*-nek nevezi őket.

A *praedenecenti* nép 818 előtt Dácia dunamelléki részeire telepedett. Ebben a térségben tűnik fel a XII. század közepén a *prodnik* ~ *brodnik* nép, melynek neve a tárgyalt népnév *praedenec* elemével azonosítható. Hogy e népnév latinósított alakban van közölve, elárulja a *praeszókezedet* is, amely Kurze kiadásában a *P* paleográfiai rövidítés feloldása (i. m. Praefatio XIX. 1.). A név feltehetően latinósított *-enti* végződésével kapcsolatban fennállanak azok a problémák, amelyekre már a korábbi kutatás felvetett (vö. Melich. HonfMg. 199).

A *prodnik* népre a következő adataink vannak: Az orosz évkönyvek szerint 1147-ben Szvjatoszlav Olgovics csernigovi fejedelem *brodnik* és kun segédsapattal vonult a vjaticsok földjére: »... поидоша к нему Бродничи, и Половци, придоша к нему м ози, уево его.« (Летопись по Ипатьскому списку. 1871. 242.) Valószínűleg a *brodnikokra* kell vonatkoztatni a Niketas Choniates egyik művében görögös Βορδόνης néven említett népet, akik az 1186. év kapcsán a kunokkal (Σκίθαι) együtt szerepelnek s akikről a forrás azt mondja, hogy az oroszok (Ταυροσκυθαί) egyik ága, haláltmegvetőek, harciasak, de egyesülve a Haemus (Balkán-hegység) mellett élő barbárokkal vereséget szenvedtek és elpusztultak: »Σκίθαι μὲν γὰρ ἔθνος ἀδούλτον ἐς δεῦρο, ἀξιών τε καὶ λίαν ἀρήτον, καὶ οἱ ἐκ Βορδόνης ὄβτοι, τοῦ θανεῖν ὑπερόπται καὶ Ταυροσκυθῶν ἀποπάδες, γένος δὲ καὶ οὗτοι κάτοχον Ἄρει τοῖς κατὰ τὸν Αἰμον ξυναράμενοι βαρβάρους, συνυπέκυσαν αὐτοῖς ἠττηθεῖσι καὶ συναπόλωτο...« (Успенский, Образование Второго болгарскаго царства. Odessa 1879. Приложение. 35.) A szóbanforgó nép lakhelye ezek szerint az Alduna vidéke lehetett.

1222-ben II. Endre leírván a német lovagrendnek adott Barcaság és Szörényesség határait, megállapítja, hogy földjük magában foglalja »... a fine terre Cruceburg, terram, que vadit usque ad terminos *Prodnicorum*...« (Zimmermann-Werner, Urkundenbuch I. 19). Ebből megtudjuk, hogy a *prodnikok* földje 1222 körül Havasalföld keleti részén fektült. 1223-ban a kalkai csatában tűnnek fel ismét a *brodnikok*. Miután itt a mongolok a kunokat és az orosz sereg nagyobb részét szétverték, a megerősített helyen álló Misztiszláv Romanovics és társai ellen vonultak. A mongolok háromnapos sikertelen támadás után a *brodnikok* vezérét, Ploszkinját küldték követségbe az oroszokhoz, csalárd módon megadásra szólítva fel ezeket, és szabad elvonulást ajánlva fel nekik. Ploszkinja a keresztet megcsókolva tett hitet szavára, amiből következtethető, hogy a *brodnikok* ortodox keresztények voltak: »... ту же и Бродничю б ша старе, и воевода ихъ Плоськыня, и тый окаянн и деловавъ крестъ ко князю Мстиславу и объма к язема, яко ихъ не избити и пустити ихъ искупъ, и сългавъ окаянъй предасть ихъ связавъ татарамъ...« (Лет. по Акад. списку 482). A *brodnikok* nyilván a kunokkal és az oroszokkal együtt vonultak fel a mongolok ellen, de vereséget szenvedve a mongolok szolgálatába állottak, ugyanúgy, mint pl. 1241-ben Magyarországon a radnai németek (SRH. II. 564). 1227-ben Róbert esztergomi érsek felhatalmazást kért a pápától, hogy »... in Cumania et *Brodnic*, terra illa vicina...« téríthessen és püspökséget létesíthessen (Theiner, Vet. Mon. Hung. I. 87). 1231-ben a pápa újból felhatalmazást ad az érseknek térítésre »... in Cumanorum et *Brodnicorum* provinciis, de quorum gentis conversione speratur...« (Uo. 93). 1250-ben IV. Béla a pápához írt levelében felsorolva Magyarországon szomszédait a következőket mondja: »Regnum Hungariae... diversis infidelium generibus circumseptum, utpote Ruthenorum, Cumanorum, *Brodnicorum* a parte orientis, Bulgarorum et Boznensium hereticorum a parte occidentis et aquilonis... regiones, que ex parte orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscía, Cumania, *Brodnici*, Bulgaria...« (U. o. 230-1; dátumára vö. Szentpétery, Regesta 934. sz.).

Helynévként előfordul Erdélyben a Szászföldön 1223: *Borothnik* (Zimmermann-Werner I. 27); 1359: Prepostfalva alio nomine *Prodnik* (Uo. II. 170) és Nyitra megyében 1251: *Borodnuk* (Hazai Okt. 19); 1252/1281: *Brodnuk* (Hazai Okt. VI. 65).

A havasalföldi *prodnik* nép ezek szerint annak a szláv törzsnek maradványa, amely a bolgárok elől a Duna vonalától északra, zömével a Tiszavidékre menekült. A két magyar *Brodnik* helynév viszont csak Havasalföldről történt késői betelepedés emléke lehet.

Meg kell jegyeznem, hogy Šafarik és nyomán számosan az abodriti népet Magyarországon keresték és nevüket *Bodrog* helyneveinkkel azonosították (Slavische Alterthümer II. 208, 455, 588); ez az azonosítás azonban hangtani nehézségek miatt (az *a*-szókezedet eltűnése; *-iti* szónég) nem tartható (vö. Melich, Honf. Mg. 146—51). A *prodnikokra* vonatkozó orosz irodalomból vö.: Karamsin, Gesch. des Russischen Reiches, II. 182, III. 200; Успенский, i. m. 35—9; Голубовский, Печенеги, торки и половцы 1884. 196—200, ki tévesen

Bizonyára egy ellenük intézett bolgár támadás emlékét őrizte meg Omurtag kán azon felirata, mely egy hadakozó bolgár tarkannak a Tiszába fúlását említi.¹⁷ 824-től kezdve a bolgárok követségeket küldtek Aachenbe békekötés és a bolgár-frank határ megállapítása végett, azonban sikeres megállapodás nem jött létre, mert 827-ben a bolgárok felhajóztak a Dráván és a pannoniai szlávokat uralmuk alá vetették.¹⁸ Hogy e tartós sikerrel nem járó akció és az ezt követő frank-bolgár ellentéték idején hogyan alakult Sirmium sorsa, adatok híján nem tudjuk megállapítani.¹⁹ Kérdéses az is, hogy mennyiben tulajdoníthatunk helyi jelentőséget annak, hogy a pápa 870-ben Metódót Sirmium és Pannonia püspökévé szentelte.²⁰ Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy az avarok bukása után Sirmium egy ideig frank érdekkörhöz, egyháza pedig Aquileiához, ill. Rómához tartozott.

A sirmiumi kereszténység számára kihatásaiban döntő azonban a bolgárok 864-i áttérése és 869-i lehorgonyzása a bizánci egyház mellett. Boris cár megalapítván az ochridai érsekséget mintegy tíz püspökséget szervezett országában.²¹ Ezek közül a belgrádi püspökségre már 878-ban, a moravai (később barancsi) püspökségre pedig 879-ből van adatunk.²² Hogy Sirmium és egyháza mikor került végleg bolgár kézre, nem tudjuk. Annyi kétségtelen, hogy az ochridai érsekség XI—XII. századi püspökség jegyzékei, melyek régebbi állapotot tüntetnek fel, Sirmiumot bolgár néven τὸ Στριάμον, ὁ Στριμόν ἦτοι Στριάμον, τῆς Θράμον alakban említik a püspökségek sorában,²³ s nevét fenntartották ó-egyházi szláv szövegek is Сремъ градъ, въ Сремѣ, Сремь alakban.²⁴ A sirmiumi bolgár-szláv kereszténységgel hozható kapcsolatba a IX—X. századból származó ó-egyházi szláv Codex Suprasliensis szerémi szent Irenaeus életrajza.²⁵ Az első sirmiumi püspöknek, Irenaeusnak bolgár kultusza világosan arra mutat, hogy a szláv egyház tovább ápolta a helyi keresztény hagyományokat.

a Don mellékére teszi lakhelyüket; Грушевский. История Украины-руси II. 1905. 524—6. Egyéb elméletek ismertetését ld. Lukinich-Gáldi-Fekete Nagy-Makkai: Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Bpest. 1941. 2. l., 4 jegyz. A Praedenecenti népvét általában Braničevo névvel azonosították, amit Melich cáfol (i. m. 198—9).

¹⁷ Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei. Archaeologia Hungarica VII. 146; Bulgarisch-ungarische Beziehungen. Keleti Szemle XIX. 131, 178.

¹⁸ Ann. Regni Francorum, A. 827: »Bulgari quoque Sclavos in Pannonia sedentes misso per Dravum navali exercitu ferro et igni vastaverunt et expulsis eorum ducibus Bulgaricos super eos rectores constituerunt.« (i. m. 173.)

¹⁹ Vízzy: SzlEml. I. 215, 238. régebbi véleményekre támaszkodva Sirmium végleges bolgár kézre kerülését 827-re teszi, ez a nézet azonban vitatható.

²⁰ Vö. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926. 207; u. ó. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933. 270.

²¹ Jireček, Geschichte der Bulgaren 157.

²² MG. ep. VII. 60; Gelzer: Byzantinische Zschr. I. 257.

²³ Gelzer, i. m. I. 257; II. 43, 53.

²⁴ Vö. Jireček, Das christliche Element 95; Melich, HonfMg. 73.

²⁵ Ed. Miklosich 186.

II. Sirmium és a délvidéki görög egyházak sorsa a magyar honfoglalás után

A honfoglaláskor a magyarság megszállotta a Száva vonaláig terjedő területet. Bizonyítja ezt mindenekelőtt Konstantinos Porphyrogenetos, aki szerint: »a türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és Száva folyó között«;²⁶ de bizonyítja az a körülmény is, hogy a Száva—Duna közén három magyar törzsnévből képzett helynév található (Megyer Szerém megyében, Nyék Zimony mellett és Nyék Nuštar mellett),²⁷ ezek pedig legkésőbb István király uralma alatt keletkezettek.

A szigeten fekvő Sirmium viszont továbbra is bolgár uralom alatt maradt, mint a Szávától délre eső *Sirmia* vidék központja.²⁸ Pnyenformán a magyar honfoglalás után e területen ugyanaz a helyzet állott elő, ami a hun és avar invázió után Sirmium elfoglalásáig fennállott. Konstantinosnak Σέρμουσ-t illető egyik megjegyzése ugyanerre a földrajzi elhelyezkedésre látszik mutatni. A »türkök földjén« levő duna-szavaparti régi emlékek ismertetése során ugyanis a következőket sorolja fel: Traján császár hídja, Belgrád és »a folyó visszakanyarodásánál az úgynevezett Szirmium Belgrádtól két napi útra«; majd közli, hogy »ezek az Isztrosz folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, ahol Turkia egész szállásterülete van...«²⁹ Abból a megjegyzésből, hogy Turkia az említett emlékek »felett« terül el, kiderül, hogy Sirmium nem tartozott Turkiához; viszont mivel a határ a Száva volt, Sirmium ez időben sem a Száva északi partján feküdt, hanem a szigeten.

Ugyanezt a földrajzi helyzetet tükrözi Diocleas presbyter XII. századi gestája. Eszerint Szerém (*Srem*, in *Seremo*) Ciaslaus idejében a szlovének kezén volt. Később a magyarok betörve szlovén földre, a szerémiektől a Bellina mezőn vereséget szenvedtek. A magyarok békét kérve oly megállapodást kötöttek a szlovén királlyal, hogy ettől az időtől kezdve egyik fél sem fogja átlépni a Szávát eredetétől a Dunába való torkolatáig. A határ tehát úgy ekkor, mint a békét megelőzően is, a Száva volt; ugyanakkor pedig Szerém vára délszláv kézen volt.³⁰ Ha Diocleas regényes gestája az események lefolyását illetően

²⁶ Moravcsik Gyula, Bíborban született Konstantin a birodalom kormányzásáról, 1950. 182—3.

²⁷ Wenzel, XI. 222, vö. Karácsonyi, A magyar nemzetségek II. 383; Csánki, i. m. II. 250 és Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. SzIEml. II. 394—6, 456.

²⁸ Arra nézve, hogy a Szávától délre eső terület is Sirmia nevet viselt, utalhatok IX. Gergely pápa 1229-ben kelt bullájának alábbi szavaira: »Soror illustris Regis Ungarie acquisivit quandam terram, que appellatur ulterior Sirmia ratione cuiusdam partis Ungarie, que citerior Sirmia nuncupatur.« (Theiner, Vet. Mon. Hung. I. 88.) Vö. Pesty Frigyes, Az eltűnt régi vármegyék II. 168; Die Entstehung Croatiens 26—7; С. Радојичић: Дукљанин о Срему, Гласник историског друштва у Новом Саду III. 1930. 22—9; М. Динић: Средњевековни Срем. II. Sirmia citerior et ulterior. Uo. IV. 1931. 3—5. Tévesen: V. Klaić: Sirmia citerior et ulterior. Vjesnik hrv. arheološkoga društva IV. 1882. 101; Ст. Станојевић: Овострани и онестрани Срем. I. h. 79—80.

²⁹ Moravcsik i. m. 176—7.

³⁰ »... Vngari ad Regem miserunt, quaerendo pacem, Rex praeterea fecit pactum cum eis hoc modo: vt ab illo die in antea non auferent transire flumen *Saua*, et a loco vnde surgit, et sicut currit, vsque quo intrat in magno flumine *Donau*: neque homines Regis transirent in illam partem, neque illi in istam. Et placuit eis, et fecerunt pacem.« (Schwandtner, SRH. III. 1748. 488.) Vö. Радојичић és Динић i. h.

nem is bír hitellel, annyi kétségtelen, hogy történeti földrajzi szempontból hiteltérdemlő forrás s Konstantinós mellé állítva eldönti, hogy Szerém vára ez időben a szávai határtól délre, a szigeten feküdt s délszláv birtok volt.

Ez a helyzet nem változott Sámuel bolgár cár (994—1014) idejében sem. Sámuel cár egyházának szervezetét és birodalmának kiterjedését II. Basileios három 1019, ill. 1020-ban kiadott okleveléből ismerjük meg, melyben a bolgár birodalom leverése után az ochridai érsekség jogviszonyait szabályozza.³¹ Sámuel cár püspökségi székhelyei között pedig szerepel Barancs (*Βραντιζα*), Belgrád (*Βελιγγραδα*) és Szerém (*Θραμοσ*) is.³¹ Ez a három püspökség, talán már a honfoglalást megelőző évek óta, egyházi központja lehetett az Aldunától északra lakó délszlávoknak és szerepet játszhatott a magyar térítésben, abban az időben, amikor Sámuelnek a magyar uralkodóházzal való kapcsolata barátságos volt. E barátságos kapcsolat jele volt, hogy Sámuel cár fia, Gabriel Radomir, Géza fejedelem lányát vette feleségül.³² E bolgár püspökségek feltehető magyarországi szerepe és a nagyarányú térítés megindulásakor fennállott baráti kapcsolat magyarázatul szolgálhat arra, hogy a magyar nyelv délszláv eredetű egyházi terminológiájának egy része, így *kereszt*, *karácsony* és *szombat* szavunk miért mutat kifejezetten bolgár-szláv hangsajátságot.³³ Hogy a bolgár egyháznak mégsem lett döntő szerepe a magyar egyház megszervezésében, annak oka az, hogy a magyar-bolgár viszony a század vége felé ellenségesre fordult. Ennek jeleként a bolgár trónörökös magyar feleségét elűzte és így István király a bolgár cárság élet-halál harcában a bolgárokkal szemben foglalt állást.³⁴

A bolgár cárság megdöntésére II. Basileios császár két hosszú hadjáratot vezetett; az elsőt a 996—1004, a másodikat az 1014—1018 években.³⁵ E két hadjáratban a magyarok a bizánciak szövetségeseiként vettek részt.

Az első hadjárat kapcsolatos volt a bolgár egyház magyarországi terjeszkedésének felszámolásával. Mint Gyóni Mátyás kimutatta, Sámuel cár bolgár

³¹ Gelzer: *ByzZschr.* II. 43, 52—3; irodalmát ld. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I. 113—4; Gyóni: *MNy.* XLII. 43—9.

³² Fehér Géza, *A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok.* LXI—LXII. 1927—28. 8 kk.; Moravcsik: *SzIEml.* I. 411—2.

³³ A magyar nyelv szláv jövevényszavainak e rétegére ld. Melich, *Szláv jövevényszavaink* 419 kk.; Kniezsa: *NyK.* XLIX. 350; *Études Slaves et Roumaines* I. 240; Bárczi, *A magyar szókincs eredete* 55—6.

³⁴ Gabriel Radomir magyar felesége elűzésének időpontját nem ismerjük, de minthogy második felesége egy 983-ban Larissában foglyulejtett görög leány volt, akitől 1016-ban bekövetkezett haláláig hét gyermeke született és maradt életben (Kedrenos, *CB.* II. 468—9), második házasságának idejét a X. század végére tehetjük. A kérdés irodalmát ld. Moravcsik: *SzIEml.* I. 412, I. jegyz.

³⁵ Jireček, *Geschichte der Bulgaren.* Prag. 1876. 193—200; Slatarski, *Geschichte der Bulgaren.* I. Leipzig. 1918. 73—8; Златарски, *История на българската държава.* София. 1927. I/2. 704 kk.; Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire.* London. 1930. 234—8; Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates* 218—21.

egyházszervezetében a barancsi püspökség egyik egyházi központja *Διβίσκος*, azaz *Temes* volt,³⁶ mely valószínűleg Temesvárral azonosítható.³⁷ E hely Ajtony törzsfőnek a Körösöktől az Aldunáig terjedő országrészén feküdt. Az a körülmény, hogy Ajtony az ochridai bolgár patriarchátushoz kapcsolódott, arra mutat, hogy Ajtony politikailag Sámuel cár felé orientálódott.

Ha mármost tudjuk, hogy István király ellenséges viszonyban volt Ajtonnyal és a bolgár cárral, ugyanakkor pedig szövetségese volt Basileios császárnak, nem tekinthetjük véletlennek, hogy István király ugyanabban az időben vezetett hadat Ajtony ellen, amikor Basileios császár Sámuel cár Dunamelléki tartományait elfoglalta.³⁸

István király 1003-ban küldött hadsereget Ajtony ellen,³⁹ amelynek során elfoglalta Ajtony egész tartományát a Körösöktől Erdélyig és Vidinig.⁴⁰ II.

³⁶ A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában. MNY. XLII. 1946. 43—9.

³⁷ Gyóni a hely lokalizálása tekintetében több lehetőséget felvet (Temes sziget Keve körül, Temesvár), de nem foglal állást. Nézetem szerint *Διβίσκος* az utóbbihoz kapcsolandó. Temesvár esetében ugyanúgy egy folyóvidék legjelentősebb települése kapta a folyó nevét, mint pl. a közeli Marosvár (SRH. I. 50; II. 487—95) és Krassóvár (Csánki, i. m. II. 96, 103) esetében. István király nyilván ott létesítette Temesvár megyeközpontot, ahol már korábban valamilyen gazdasági, települési, esetleg egyházi centrum állott fenn. *Διβίσκος* pedig már Ajtony idejében centrális hely lehetett. Érdekes, hogy a középkori Temesvár főegyháza Szent György nevét viselte (Magyarország vármegyéi és városai. Temesvár monográfiája 10), ami a keleti egyházban igen el volt terjedve.

³⁸ Fehér Géza: KSz. XIX. 144 kk. és Századok, LXI—LXII. 10.

³⁹ Váczy Péter: Ajtony és Gyula. Szentpétery Emlékkönyv 502. István király Gyula ellen a Hildesheimi és Altaichi évkönyvek szerint 1003-ban, a magyar krónikák szerint 1002-ben vezetett hadat (MG. SS. V. 92; XX. 790; SRH. I. 314). A magát önként megadó Gyula résztvett az Ajtony elleni hadjáratban, de István király ezt követően elűzte (SRH. II. 492). Thietmar (†1018) szerint Gyula (itt: *Proci*) Boleszló lengyel királyhoz menekült, ki egy elfoglalt magyar végvárt őrizetét bízta rá (MG. SS. IV. 129). Boleszló 1003-ban kezdte meg az ellenségeskedést Henrik német császár és sógora, István király ellen (vö. Zeissberg: Die Kriege K. Heinrich's mit Herzog Boleslav I. von Polen. 1867. 286), de István még 1018 előtt győzedelmeskedett Boleszlón (Thietmar i. h.). Querfurti Brunó (†1009), aki 1004 körül járt Magyarországon, a «fekete magyarok» teljes megtéréséről értesít (Mon. Polon. Hist. I. 225; Gombos, Catalogus 430), azon fekete magyarokról, akik ellen Ademar Cabanniensis szerint István király hadat vezetett (MG. SS. IV. 129). Ajtony leverését a kutatók többsége Gellért esanádi püspökké rendelésének 1030-i dátumával (SRH. I. 125) hozta kapcsolatba (irodalmát ld. Moravcsik: SzIEml. I. 591); az elmondottak alapján azonban valószínű, hogy Thietmar halála és Brunó magyarországi útja előtt történt, éspedig 1003-ban. Ezt a kronológiai megállapítást egyéb szempontok is valószínűsítik. Az erdélyi Gyula szálláshelye az Anonymus által fenntartott nemzeti hagyomány szerint Észak-Erdélyben volt (SRH. I. 65—9). Az itt fekvő Doboka vár minden bizonnyal első ispánjának, Csanád apja Dobokának (u. o. 50) nevét őrzi, akit István Csanáddhoz hasonlóan a legyőzött vezér székhelyére ültetett. Ajtony területe a századforduló táján Dél-Erdélyt is magában foglalta. Itteni földjének északi határát a Maros—Szamos vízválasztón fekvő Ajtony falu neve őrzi (Csánki, V. 326). István király a Gyula elleni észak-erdélyi hadjárat kapcsán elfoglalta a dél-erdélyi sóbányákat is. Ezért Ajtony megakadályozta a sónak a Maroson való elszállítását (uo. II. 489). Ezt mérlegelve valószínűtlen, hogy István a sóbányák 1002—3-i megszerzése után 25 évig tűrte volna, hogy Ajtony akadályozza a sószállítást. De István állam-szervező munkáját tekintve is valószínűtlen, hogy 25 évig várt volna a külön utakon járó törzsfők leverésével s területüknek a megyei szervezetbe való bekapcsolásával.

⁴⁰ SRH. I. 49—50 és II. 490: «Serviebat namque eidem viro terra a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas et usque in Budin ac Zoren».

Basileios ezzel egyidejűleg, 1002 és 1004 között foglalta el nyolc hónapi ostrom után Vidint és Sámuel cár dunamelléki várait.⁴¹

A fentieket tudva biztonságosabban ítéelhetjük meg a Gellért-legendának Ajtony kereszténységére vonatkozó vitatott megjegyzéseit.⁴² A XIV. században összeállított legenda forrása akkor készülvén (legkorábban Gellért 1083-i szenttéavatása idején), amikor Magyarország déli szomszédja a Bulgáriát is magában foglaló Görög-birodalom volt, és Magyarországon a keleti egyházat egyedül a görög monostorok képviselték, Ajtonyról azt írta, hogy »hatalmát a görögöktől nyerte«, Vidinben a görögök ritusa szerint keresztelkedett meg és Marosváron monostort alapított Keresztelő Szent János tiszteletére, amelybe görög szerzeteseket telepített.⁴³

Nem beszélve arról, hogy Anonymus nem tud Ajtony görög kapcsolatairól,⁴⁴ Ajtony vidini megkeresztelkedése elárulja, hogy nem a görög, hanem a bolgár egyházzal vette fel a kapcsolatot. Vidin ugyanis csak Ajtony halálával egyidőben, 1003 körül jutott II. Basileios kezére; azelőtt, Ajtony életében, az ochridai bolgár patriarchátus egyik püspökségének székhelye volt.⁴⁵

Mindez amellett szól, hogy Ajtony politikailag és egyháziilag a bolgárokhoz kapcsolódott és a bolgárok alduvai vereségével együtt bukott el ő maga is.⁴⁶

Részvett István király, mint Basileios szövetségese a második bolgár hadjáratban is.

⁴¹ Skylitzes—Kedrenos, CB. II. 454—5. Vidin ostromát Jireček (Gesch. d. Bulgaren 194) és Moravcsik (SzI Eml. I. 404) 1002-re; Zlatarski a nyolchónapi ostrom kezdetét 1003-ra (i. m. I/2. 710, 721, 725); Runciman pedig bevételét 1004-re teszi (i. m. 237). Vö. még Fehér Géza i. m. 144 és Ostrogorsky i. m. 219.

⁴² Ld. legutóbb Kniezsa: Études Slaves et Roumaines. I. 1948. 239—40.

⁴³ SRH. II. 489: »... Achtum ... qui secundum Greorum in civitate Budin fuerat baptizatus«. Uo. 490: »Accepit autem potestatem a Grecis et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beate Johannis Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis iuxta ordinem et ritum ipsorum«. A Gellért-legendára és irodalmára ld. uo. 465.

Árpád-kori krónikáink déli szomszédainkkal kapcsolatban a bolgár és görög megjelölést egymást váltogatva, szinte egyenértelműleg használják. Ld. pl. a pozsonyi évkönyvekben: »1068. Civitas Bulgarorum a rege Salomone capitur rursusque ab isdem Bulgariis et Grecis dolo recipitur«. »1072. Salomon rex Bulgarense regnum invasit« (uo. I. 126), holott ez időben Belgrád a görögöké volt s a magyarok a görögökkel harcoltak. Anonymus Gestájában bolgár és görög azonos politikai szerepben jelentkezik (uo. I. 51, 53—4, 80—3, 86). Mindez azt mutatja, hogy a Gellért-legendára »görög« megjelölése nem tekinthető döntő bizonyítéknak, mint ezt pl. Fehér Gézával szemben (i. m. 145—8 és Századok, LXI—LXII. 10) Zlatarsky (i. m. I/2. 710, 1 jegyz.) felhozza.

⁴⁴ Anonymus, akinek idejében a Balkánon az Aszenidák bolgár, kun, és vlach elemekre támaszkodó állama játszott szerepet, Ajtony őseről Gládról azt mondja, hogy kun, bolgár és vlach segítséggel foglalta el országát. (SRH. I. 50, 90.)

⁴⁵ Gelzer: Byz. Zschr. II. 55.

⁴⁶ Vö. Fehér Géza i. h. Megjegyzendő, hogy amidőn Ajtony bolgár orientálódását a magyar-görög szövetség létrejöttével hozzuk kapcsolatba, ebből nem következik, hogy korábban a magyar-bolgár szövetség idején ugyanez a politikai konstelláció állott fenn. Sőt a X. század második felében nagyobb valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy Ajtony, vagy elődje — az erdélyi Gyula példájára — Bizánccal szövetkezett s így reális értelmet nyerhet a Gellért legenda azon megjegyzése is, hogy Ajtony »hatalmát a görögöktől nyerte.«

A XI. századi »Fundatio ecclesie Sancti Albani Namucensis« Leodvin-bihari püspök elbeszélése nyomán leírja, hogy a konstantinápolyi császár, midőn rátámadtak a barbárok, Istvánhoz, a pannonok királyához fordult segítségért, kinek szövetségében bevette *Cesari(e)* várost. A város elestével a görögök zsákmányolni kezdtek, István király ugyanakkor a Szent György templomba ment és az ott talált ereklyéket, közte György vértanú és szmirnai hitvalló Miklós testének maradványait elhozta.⁴⁷

Ennek a hadjáratnak az emlékét fenntartották a magyar krónikák is. Bővebb krónikáinknak az ősgestára visszavezethető szövegében azt olvassuk, hogy I. István király hadat vezetett a bolgárok és szlávok fejedelme, *Kean* (azaz kagan) ellen, aki a természettől igen megerősített helyen lakott. Miután roppant fárdságos hadjáratban legyőzte és megölte Kean vezért, felbecsülhetetlen kincset hozott el onnan, melyet a székesfehérvári bazilika építésére fordított.⁴⁸

A két adat összetartozása régóta ismeretes.⁴⁹ Kérdéses azonban az, hogy e hadjárat mikor zajlott le; Basileios első, vagy második bolgár, hadjárata idején?⁵⁰ A magyar krónikák Keán legyőzését a Gyula ellen vezetett 1002-i hadjárat és az 1022-re datált természeti tűnemények között beszélik el.⁵¹ A hadjáratra vonatkozó forráshelyek két olyan elemet tartalmaznak, mely hozzásegít a pontosabb datáláshoz. A magyar krónikák szerint a bolgár kánt István király ölte meg. Ha ez szószerint nem is vehető, annyi valószínű, hogy a bolgár kán, azaz cár halála István király hadjárata idején történt. A 997 óta uralkodó Sámuel cár halála 1014-ben következett be, midőn meglátta a Basileios által elfogott és megvakítva hazaküldött hadseregét.⁵² Fiát, Gábriel Radomir cárt viszont

⁴⁷ Bresslau: Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde VIII. 1883. 592—3; MG. SS. XV. 2 p. 964; Gombos, Catalogus 969—70: »... Lieduinus episcopus Bichariensis... dedit de corpore Georgii martiris, similiter de corpore proprio Nicholai confessoris, Smyrneorum episcopi, et aliorum... Quomodo autem pontifex... easdem reliquias adeptus... scribi precepit... Stephanus rex Pannoniorum, ex pagano chisticola factus, verae fidei imitator erat Deoque devotus. Orta vero bellorum tempestate que a barbaris infertur imperatori Constantinopolitanae urbis, rex Constantinopolis eundem Stephanum ad bellandum barbariem sibi adscivit; cuius amminiculo Cesariem sibi infestam vi debellavit. Cumque Constantinopolitani preda raperent et urbem divitiis denudarent, vir vere catholicus Stephanus a rapina deflexit mentem. Qui ingressus templum sancti Georgii, reliquias, quas invenerat, asportavit...«

⁴⁸ SRH. I. 315—6: »Post hec autem movit exercitum super Kean ducem Bulgarorum et Sclauorum, que gente, loca naturali situ munitissima inhabitant. Unde etiam multis laboribus et bellicis sudoribus predictum ducem vix tandem devicit et occidit et inestimabilem copiam thesaurorum eius precieque in auro et gemmis ac pretiosis lapidibus accepit... Ex hac itaque gaza multiplici sanctus rex Stephanus plurimum locupletatus Albensem Basilicam, quam ipse fundaverat... copiarit ac ditavit«. A szóbanforgó korai szövegrésznek a XIII. századi interpolációktól való szétválasztására ld. Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet 1948. 168—70.

⁴⁹ Marczali Henrik: A Nemzet. 1883. máj. 13-i szám és Szilágyi—Marczali, A magyar nemzet története I. 1895. 295; vö. még Pauler, A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt I² 398, 92 és 94 jegyz.; Fehér Géza: KSz. XIX. 144 és Századok, LXI—LXII. 11; Hóman—Szekfű, Magyar történet I² 179; Moravcsik: SzIEml. I. 404; Váczy Péter: Szentpétery Emlk. 505—6.

⁵⁰ Marczali 1015-re datálta, míg Fehér, Hóman, Moravcsik és Váczy 1004-ben való lezajlása mellett foglalt állást.

⁵¹ SRH. I. 314—8.

⁵² Skylitzes—Kedrenos, CB. II. 458; Jireček, i. m. 195—6; Zlatarski, i. m. I/2. 741.

unokaöccse ölte meg 1015-ben, éppen akkor, amidőn Basileios és szövetségesei Moglenát ostromolták s utána Ochrida megvételeére készülődtek.⁵³ Ha mármost az István király nővérét is előző Gábel cár megölését tekintjük az István nevéhez kapcsolt kagánölés forrásának, feltevésünk kronológiailag összhangba kerül a namuri forrás adatával. Eszerint ugyanis István király a görög császár szövetségében *Cesari(e)* várost vette be, ami a *Cesari(e)* név 'császári' (város) jelentéséből következtethetően a cári székhelyet, azaz Ochridát jelölte.⁵⁴ Az 1015-ben elfoglalt Ochrida egyben a bolgár pátriarcha székhelye is volt és így megérthetjük egyházának ereklyékben és kincsekben való gazdagságát. Mind-ebből következik, hogy István király 1015-ben résztvett II. Basileios hadjáratában s e roppant fáradtságos hadjárat során bevonult Ochridába is. Ochrida elfoglalása után azonban rövidesen vissza kellett térnie, mert 1015-ben újból kitört az 1013 óta szünetelő ellenségeskedés sógora, Henrik császár és Boleszló lengyel király között,⁵⁵ ami Magyarország északi határainak veszélyeztetését jelentette.⁵⁶

Hogyan alakult e háborúk közepette Sirmium sorsa?

A bolgár Szerém, melynek szigeten fekvő vára bevehetetlen volt, 1018-ig tartotta magát bolgár parancsnoka, Sermon kezén. Ebben az évben a császár utasítására Konstantinos Diogenes, a határszéli tartomány kormányzója

⁵³ Skylitzes—Kedrenos, CB. II. 462 ; Jireček i. m. 195—6 ; Zlatarski i. m. 1/2. 749.

⁵⁴ Így már Marczali (i. h.). Fehér Géza *Cesarie*-t Skopje (Üsküb) várossal azonosította, azon az alapon, hogy a helynév jelentése 'cári város' Skopjére illik ; hogy a görögök Skopje elfoglalása alkalmával nagy zsákmányt ejtettek és a Skopje melletti virpinoi monostor Szent György tiszteletére volt avatva. Ezzel szemben a következőkre kell rámutatnom : Skopje nem volt Sámuel cár birodalmának fővárosa, tehát nem viselhette a *Cesarograd* nevet. A főváros a 981 előtti években Prespa lett, a hasonló nevű tó egyik szigetén ; később Sámuel áthelyezte székhelyét Ochridába (Jireček i. m. 190). Ochrida fővárosról a Skylitzes—Kedrenos féle történetben a következőket olvassuk : πόλις δὲ ἡ Ἀγρίς . . . μητρόπολις οὕσα τῆς πάσης Βουλγαρίας, ἐν ἧ καὶ τὰ βασίλεια τῶν βασιλέων ἴδοντο Βουλγαρίας . . . (CB. II. 468.) A görögök minden elfoglalt gazdag városban zsákmányoltak, így Ochridában is (ld. uo.). Szent György tisztelete igen elterjedt a Balkánon, s így ez önmagában nem dönt Virpino mellett. Ochrida templomai közül csak a székesegyházról tudjuk, hogy védőszentje Kelemen volt ; s itt felmerül az a kérdés is, hogy biztosan tudhatta-e Leodvin a XI. század második felében, hogy ki volt annak a templomnak a védőszentje, amelyből István király az ereklyéket elhozta, mikor a bolgárok és a bizánci császár nevét sem jeyezte meg?

Az ad *Cesariem* helynév, mint már Fehér rámutat, az ó-bolgár *česarъ* 'császári' szóval ill. *česarogradъ* 'Konstantinápoly' kifejezéssel áll kapcsolatban (KSz. XIX. 153, 182). E szóra vö. ó-bo. *Τζαίσαρ, Τζασάρ* (Skylitzes—Kedrenos II. 466 ; Moravcsik, Byzantinoturcica II. 87) ; *цесарь* 'imperialis' és *цесарьградъ* (Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindob. 1862—65. 1109 ; továbbá Bernecker, Slavisches etymologisches Wörterbuch I. 126—7 ; Gombocz—Melich, EtSz. I. 872—4 ; Труды Института Русского Языка Ака. Наук СССР I. 1939. 43). Leodvin püspök latinósított ad *Cesariem* adata minden valószínűség szerint magyar nyelvi alakot tükröz. A XI. században *Cseszári*-nak hívhatták Magyarországon a császár városát (későbbi *Császári* helyneveinkre ld. Etsz. i. h.). Maga a szó, s Ochrida illetén elnevezése a magyar nyelvben bolgár-szláv eredetű lehet.

⁵⁵ Zeissberg, i. m. 403.

⁵⁶ A magyar—lengyel háborúra ld. Pauler i. m. I². 409—10 ; Brückner : Ungarische Jahrbücher VI. 460—1.

Sermont a várból kicsalva megölte és a várat harc nélkül megszerezte. A császár Diogenest nevezte ki kormányzóvá, ki 1028 előtt vált meg e tisztségtől.⁵⁷ Rendezvén az egyházi ügyeket az ochridai bolgár patriarchátust — a régi szervezet megtartásával — érsekséggé degradálta és a konstantinápolyi görög patriarcha alá rendelte, sőt 1037-ben már görög érseket állított élére.⁵⁸ Ez az intézkedés maga után vont, hogy a magyarországi keleti ritusú egyházak görög jellegűekké váltak. Erősítette e folyamatot István király és utódai barátságos kapcsolatai a görög császársággal.

Ettől függetlenül István király a Duna-Száva közét bekapcsolta az általa létesített római egyházszervezetbe. A pécsi püspökség 1009-i alapítólevele szerint a püspökség határa (délkeleten) a Dunától kezdve a Száva folyó.⁵⁹ A Duna-Szávaköz árpádkori *Marchia* nevét kapta a pécsi püspökség itt létesített főesperessége.⁶⁰ Minthogy Magyarországon a főesperességek általában egy-egy vármegyének feleltek meg, fel kell tennünk, hogy e területen István király egy közigazgatási-hadi kerületet is szervezett. Ezt a feltevést megerősíti az a körülmény, hogy maga a *Marchia* név elsődlegesen határvédelmi, tehát hadi-közigazgatási kerületet jelent.

Milyen területre terjedt ki eredetileg *Marchia*? A XII. és XIII. századi adatok szerint ezt a nevet viselte a Duna és Száva között fekvő terület s maga a Szerémség is. Ansbertus »Gesta Friderici« c. műve (1187—1196) szerint a kereszties hadak a Dráván való átkelés után jutottak *Marchia* területére, amely Görögországig terjed; Görögországot pedig a Száva és Duna összefolyásánál érték el.⁶¹ A ciszterci rend statutumainak 1235-ben kelt feljegyzése szerint Pétervárad (ahol IV. Béla a bélakúti apátságot alapította) *Marchiában* feküdt.⁶² Rogerius szerint a magyarországi kunok 1241-ben, királyuk megölése után, a Dunán átkelve elfoglalták *Marchiát* s városait, egyebek között a szerémségi Frankavillát lerombolták, majd Bulgáriába távoztak.⁶³ A XIII.

⁵⁷ Skylitzes—Kedrenos CB. II. 476, 483, 487; Zonaras CB. III. 567, 571. Vö. még Zlatarski i. m. I/2. 767 kk.; Bănescu: Changements politiques dans les Balkans. Académie Roumaine Bulletin de la section Historique X. 57—8.

⁵⁸ Jireček i. m. 201—3; Zlatarski i. m. II. 1 kk.; Ostrogorsky i. m. 220, 228.

⁵⁹ Az oklevél II. Endre korában interpolált és 1350-ben, továbbá 1404-ben ártírt szövege szerint: »Quartum [ut dicitur Kwarok] sicut incipiens a Danobio super Zauum fluium terminatur«. (Koller J., Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. I. 1782. 68—9.) A szögletes zárójelbe tett rész, mint alább kimutatom, II. Endre-kori interpoláció. Az oklevél régebbi irodalmát ld. Szentpétery, Regesta 5 sz.

⁶⁰ Vö. pl. Smičiklas, CD. IV. 81 és alább.

⁶¹ Fontes Rer. Austr. V. 19; Gombos, Catalogus 292: »... transeundo ... Dravum fluvium ... in marchia, que est inter Ungariam et fines Grece; ... Sawam fluvium, ubi Danubius influit ... transivimus et ... in terra ... Grecorum fuimus constituti«.

⁶² Canivez, Statuta Capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis. Louvain. 1934. II. 152.

⁶³ SRH. II. 568: »Comani ... Danubium transierunt ... ceperunt Marchiam ... E destructis meliofibus villis, scilicet Frankavilla ... destruendo terram in Bulgariam transierunt«.

században a Fruskagorán termett borokat marchiai boroknak nevezték.⁶⁴ Marchia nyugati határait a pécsi püspökség marchiai főesperességének területe jelöli,⁶⁵ Szerém vár 1072-i elfoglalása, ill. Szerém megye és a szerémi főesperesség megalapítása előtt területe kiterjedt a Szerémség keleti részére is. A magyar krónikák szerint az 1071—72-i magyar-görög háborút az indította el, hogy a besenyők a szávaparti Buziásnál betörték magyar területre. Salamon király és a hercegek a hadjárat előtt a szerémségi Szalánkeménnél jöttek össze; a Száván átkelve léptek Bulgária területére és a Nádorfehérváron szerzett zsákmány szétoztása véget Buziás faluba, Vid ispán birtokára mentek osztozkodni.⁶⁶ Az említett Buziás Csánki szerint Zimony mellett feküdt és a mai Bežania-val lehet azonos.⁶⁷ A Gut-Keled nemzetségbeli Vid ispán birtoklása pedig bizonyára több évtizedes múltra tekint vissza e területen.

Mindez amellet szól, hogy a Szerémség, régi nevén Marchia politikailag Magyarországhoz, egyházilag pedig a pécsi püspökséghez tartozott Szerém vár görög kézre kerülése után is. Szerém várral szemben, a Száva magyar oldalán a népvándorlás előtti Sirmium romos épületeinek tömege emlékeztetett a hajdani császárváros nagyságára, ami még a XII. századi Ansbertus figyelmét is felkelte: »Sirmium, famosam quondam civitatem, nunc pariet ruinis sat miserandam transeuntes.«⁶⁸ De a romok között még állt a IV. és V. századfordulóján Leontius illiricum kormányzó által épített Szent Demeter templom.⁶⁹ Hogy ez az egyház mikor kelt újból életre és mikor népesedett be görög szerzetesekkel, nem tudjuk.⁷⁰ Kétségtelennek kell azonban tartanunk, hogy annak a félév százados békés magyar-görög szomszédságnak az eredménye volt, amely Szerém vár görög kézre kerülésétől (1018) a magyar—görög háború megindulásáig (1071) eltelt. E háború kapcsán merül fel ugyanis először a Szent Demeter egyház neve.⁷¹ A görög Sirmium elfoglalása, és Nádorfehérvár megvívása után ugyanis Salamon király és Géza herceg egy kalandozásszerű hadjáratban megsarcolta Nis városát,⁷² amelynek során Nisből elhozták Prokopios vértanú kezét és a sirmiumi szent Demeter templomban helyezték el.⁷³ Ez az adományozás nemcsak azt szemléltet, hogy ez időben az Árpádok milyen jóakarattal viseltettek a görög egyház iránt,

⁶⁴ Vö. Bpest Okl. Eml. I. 21; Mon. Eccl. Strig. II. 238. 1288/1291-ben »de Bulgan, qui dicitur Marchia civis Strigonienses portent vinum«, »de vino Bulgan... vina de Marchia« kifejezésekkel találkozunk (u. o.), amiből arra lehet következtetni, hogy Marchia magyar neve Bulgan volt. Szerém megyében 1339-ben feltűnik terra Bulgaan (Csánki, II. 24).

⁶⁵ Pesty Frigyes. Az eltűnt régi vármegyék II. 169. l.; v. ö. Ortway, Magyarorsz. egyh. földleírása 273 l. és térkép, ahol tévesen »maróti« főesperességnek értelmezi nevét.

⁶⁶ SRH. I. 369—70, 375.

⁶⁷ I. m. II. 242. A Szerém megyei Buziás még a XIV. században is Vid ispán nemzetségének, a Gut-Keledeknek a kezén volt. V. ö. Karácsonyi, A magyar nemzetségek II. 20. Tévesen Pauler, M. Nemz. Tört. I². 434.

⁶⁸ N. Archiv für ältere deutsche Gesch. XVI. 1891. 511.

⁶⁹ Kinnamos CB. 227; Leontiusra ld. Zeiller i. m. 82—3, 189.

⁷⁰ Radó nádor 1057-i oklevelének a szávaszentdemeteri monostor alapítását és kegyuraságát tárgyaló része XIII. századi hamisítvány. Vö. Szentpétery, Regesta 14. sz. és bővebben alább.

⁷¹ Kinnamos CB. 227.

⁷² SRH. I. 377.

⁷³ Kinnamos i. h.

hanem azt is valószínűsíti, hogy a szávaszentdemeteri monostor újraalapítója és kegyura a magyar király volt,

Mi történt azonban a görögöktől elfoglalt Szerém várral és a szerémi görög püspökséggel?

Szerém vár megszerzésének következménye lehetett Marchia határőrkerület megszűnése. Nyugati fele Valkó megyébe olvadt; keleti fele pedig Szerém vár központtal megyévé alakult. Egyházi szempontból Marchia Valkó megyei maradványa marchiai főesperesség néven továbbra is a pécsi püspök kezén maradt; míg Szerém megye területén egy új főesperesség létesült Sirmium központtal, amely a kalocsai érsek alá került. Ekkor jött létre az a Szerémséget kettévágó egyházmegyehatár Pécs és Kalocsa között, amely a későbbi időben többször vitássá vált.⁷⁴

Midőn a magyarok elfoglalták Sirmiumot, itt még fennállott egy görög püspökség.⁷⁵ Felmerül tehát a kérdés, hogy mi lett a sorsa e püspökségnek a magyar uralom alatt?

Jóllehet e püspökség további sorsára közvetlen adatunk nincs, néhány kellő figyelemre nem méltatott forráshely arra látszik utalni, hogy e görög püspökség Magyarországon megváltozott körülmények között tovább élt.

Kinnamos beszámolván Mánuel császár 1164-i magyarországi hadjáratáról megemlíti, hogy a görögök egy Bács nevű városhoz értek, amely Sirmiumnak a metropolisa.⁷⁶ Bács a magyar közigazgatási beosztás szerint nem tartozott Sirmiumhoz, azaz a Szerémséghez; a bizánciak viszont Sirmium területe alatt a XI. században még egy püspökség körzetét értették. Ha tehát a bizánciak Sirmium metropolisának Bácsot mondják, ezt úgy lehet értelmezni, hogy Bács a sirmiumi püspökség örökébe lépett.

Ezt a feltevést megerősíti Idrīsinek egy eddig fel nem használt adata. Idrīsī szicíliai arab geográfus 1154-ben írt *Kitāb Ruġġār* c. nevezetes földrajzi munkájában *Baġašin* (باصين ~ باقسين) városáról a következőket írja: »B(a)k(a)sin ismert város és a régi nagy városok között említik. Vannak benne piacok és vásárok, iparosok és görög tudósok (علماء افریقیون). Vannak megművelt földjeik és népes vidékeik. Az árak benne mindig alacsonyak a náluk lévő gabona sokasága miatt.«⁷⁷ Hogy a szóbanforgó *Baġašin* Báccsal azonos, nemcsak az Idrīsī által megadott földrajzi meghatározásokból tűnik ki,

⁷⁴ A sirmiai főesperességre a tatárjárás előtt ld. Hazai Okmt. VI. 35; VII. 24. A vitás egyházmegyehatár kérdését ld. részletesen alább.

⁷⁵ Valószínűleg az 1018—1071. terjedő idő viszonyait tükrözik az ochridai érsekség XI—XII. századra datált püspökség jegyzékei, melyekben *Szerém Στροιάμον* és *Σίριμιον* alakban jön elő. Vö. Gelzer: Byzantinische Zschr. I. 257 és Gyóni, Szórványemlékek 122—3.

⁷⁶ CB. 222: »... ἐπί τινα πόλιν ὄνομα Παγατζίον... ἡ δὲ πόλις μητροπόλις τῶν ἐν Σιρμίῳ τυγχάνει οὐσα...«

⁷⁷ Tadeusz Lewicki, i. m. 129: »B(a)k(a)šin jest miastem znanym i wymienianym w liczbie starych stolic (lub: wielkich miast). Są w nim rynki i targowiska, rzemieślnicy i greccy (Ἰγρίκιῖν) uczeni. (Mieszkańcy) posiadają uprawne pola i ludne obszary. Ceny w nim są zawsze niskie dla mnogości zboża u nich.«

(pl. a Tisza *Bakašin* és *Kāuin* város, azaz Keve között ömlik a Dunába),⁷⁸ hanem abból is, hogy az arab forrásban közölt névalak pontos megfelelője Bács régi magyar *Bayacsi* nevének (1135: *Bachasiensi* PRT. VIII. 274; 1179: *Bahasnensis* Fejér, II. 195; 1211: *Bachacienses* PRT. X. 510; 1217/1272: *Bachachiensis* Smičiklas, CD. III. 154; vö. Theiner, Mon. Hung. I. 76; 1223: *Bachaciensi* uo. I. 39; 1263: *Bakachiensi* (!) Mon. Strig. I. 485; 1290: *Bakachyni* (Hazai Okmt. VIII. 285), illetve e név XII. századi görög *Παράρτιον* alakjának.⁷⁹

Az a körülmény, hogy Idrisi görög tudósokat említ Bács városában, csakis úgy magyarázható, hogy itt 1154 előtt valamilyen görög egyházi testület székelte. Ez a görög egyházi testület pedig alig lehetett más, mint a Sirmiumból Bácsba áthelyezett görög püspökség örököse.

Feltevésünk magyarázatot ad a bácsi püspökség, ill. érsekség eredetének sokat vitatott kérdésére.⁸⁰ A XII—XV. században a kalocsai egyházmegyében az a sajátos helyzet állott fenn, hogy az egyházmegyének és az érseknek két székhelye és két székeskáptalana volt: Kalocsán és Bácscon. A kalocsai érsekség elsőbbsége kétségtelen, mert — eltekintve attól, hogy Hartvik a XI—XII. század fordulóján írt művében István király alapításaként említi⁸¹ — 1050. okt. 3-i pápai regestában szerepel *Georgius Colocensis* v. *Colocinensis archiepiscopus*,⁸² s 1075-ből ismeretes *Desiderius* kalocsai érsek.⁸³ A bácsi érsekséget említő első hiteles oklevél pedig 1134-ben kelt s ebből azt tudjuk meg, hogy 1093 körül *Fabianus*⁸⁴, 1134-ben pedig *Fancica* volt a bácsi érsek. E két időpont között a püspökök névsorában nem találkozunk bácsi érsekkel, hanem kalocsai püspökökkel: 1103: *Ugolinus*; 1105 után: *Fulbertus*; 1111: *Paulus*⁸⁵. 1124-ből ismerjük *Gregorius* bácsi érseket⁸⁶; az 1156 és 1165 között szereplő *Mico* kalocsai érsek 1163-ban; az 1176 és 1186 között említett András pedig 1179-ben bácsi

⁷⁸ U. o. 136. vö. még 126, 131. Keve város Ansbertus id. Gestájában *Gowin* néven szerepel (i. h.); vö. még Csánki, i. m. II. 116.

⁷⁹ Vö. Gyóni, Szórványemlékek 106 s az itt megadott irodalom.

⁸⁰ Vö. J. Városvy; *Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colochensis et Bachiensis. Schematismus cleri archi-dioecesis Colocensis et Bacsensis*... 1885. VII—XXXVII; Ortvyay: Magyarország. egyh. földl. 327—33; Pauler, i. m. I. 397; Balanyi: SzIEml. I. 348.

⁸¹ »... *Asericum Colocensem episcopum in illius locus substituit*«. SRH. II. 416. A kalocsai érsekség István király által történt létrehozására és a bácsi egyház ettől függetlenül való alapítására utal Károly Róbert is 1311-ben, megerősítvén a kalocsai és bácsi egyházaknak »a tempore sanctissimi Regis Stephani et a fundatione ecclesie Bachiensis« meglévő kiváltságait. (Hazai Okmt. IV. 119.)

⁸² MG. SS. IV. 483, 509 és Jaffé, Regesta I. kiad. 3222 sz.; Pauler, i. m. I². 397. ld. 90. jegyz.

⁸³ Mon. Eccl. Strig. I. 60. Ugyanő szerepel az 1067-i interpolált oklevélben *archiepiscopus Dersy* (Wenzel, I. 27); az 1093-i hamis oklevélben *Colochensis namque sedis Desiderius Episcopus* néven (Fejér, CD. I. 481.)

⁸⁴ Tkalčić, Mon. Hist. Ep. Zagradiensis I. 1; Fábíánra vö. még Szentpétery, Regesta 23, 27 sz.

⁸⁵ Wenzel, I. 44, 45; Fejérpataky, Kálmán király oklevelei, 17-3.

⁸⁶ U. o. 51. sz.

érsekként is szerepel.⁸⁷ Utódai már általában csak a kalocsai érseki címmel élnek.⁸⁸

III. Béla 1184 tájára datált jövedelemösszeírásában az áll, hogy a kalocsai érsekség székhelye Bácsban van: »*Colocensis sedem habet Bachiensem*« (Hóman, Magyar pénztörténet 425). Ami a két egyház egyesítését illeti, az alábbi pápai levelek adatai teszik kétségtelenné az egyesítés tényét: 1266: »... *Colocensis et Bachiensi ecclesiis, que auctoritate apostolica sunt unite*...« (Theiner, Mon. Hung. I. 291); 1307: »... *intra ecclesias tuas Colocensem et Bachiensem, que per sedem apostolicam insimul sunt unite*...« (U. o. 415.); 1309: »... *filiorum Capitulum Colocensis et Batiensis ecclesiarum, que auctoritate apostolica invicem canonicè sunt unite*...« (U. o. 442); 1317: »... *Colocensi et Bachiensi ecclesiis, que canonicè sunt unite*...« (U. o. 459.)

1376-ban XI. Gergely pápa a kalocsai érsek kérésére vizsgálatot rendelt el a két egyház egyesítésének megállapítására, amelynek kapcsán a következőket írja: »... *Stephani Archiepiscopi Colocensis petitio continebat quod Colocensis et Bachiensis ecclesie, que in regno Ungarie consistunt, Metropolitane existunt, et quod fuerunt ab antiquis temporibus tamquam Metropolitane auctoritate apostolica invicem canonicè unite*... *littere apostolice, que super unione huiusmodi fuerunt confecte, occasione guerrarum, que in illis partibus viguerunt, seu alias causaliter sunt amisse, pro parte ipsius Archiepiscopi nobis fuit*... *supplicatum, ut ne de unione huiusmodi, et an eadem Bachiensis ecclesia Metropolitana existat, valeat imposterum hesitari, providere super hoc de oportuno remedio digamur*«. A pápa vizsgálatlalt és jelentéstétellel megbízta a zágrábi püspököt (Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 313).⁸⁹

Az elmondottak alapján s figyelembe véve a Sirmium elfoglalása után eltelt évtizedek egyházpolitikai eseményeit, a következőképpen rekonstruálhatjuk a fejlődést.

⁸⁷ U. o. 84—7, 101—2, 104, 108 sz. és Czinár, Index 519; Kovács, Index 792.

⁸⁸ Kivételesen előfordul később is a bácsi érseki cím használata; így 1227: *I. Baatiensi archiepiscopo* (Theiner, Mon. Hung. I. 85).

⁸⁹ A bácsi és kalocsai egyház egyesítését tanusító adatok mellett figyelmet érdemel szempontunkból az a körülmény is, hogy a bács-kalocsai érsekség élére még Zsigmond király is nevezett ki görög egyházfőt. A konstanzi zsinaton 1418. jan. 19-én Zsigmond király hibái között felhozzák, hogy Magyarországon »*plures ecclesias cathedrales et monasteria dedit laicis, qui illa tenent et aliquas ecclesias uni scismatio Greco*« (Heinrich Finke, Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils, Paderborn, 1889.237). Hogy itt melyik egyházzól van szó, elárulja azon 1420-ban kelt pápai supplicatio, mely szerint Scolari Carnianus váradi kanonok magának kérte a másutt elfoglalt érsek helyett a kalocsai egyház vezetését, mely »nemcsakéig ideig schismaticusok azaz görög ritusuk kezén volt.« (Regestája szerint: 1420. febr. 24. Suppl. nobis Cagniani de Sclaribus can. Varad., »*qui per nonnulla tempora studiut in iure canonico*«, de administratione eccl. Coloc., »*que per nonnulla tempora fuit in manibus scismaticorum, videlicet de ritu grecorum*« et eius prelatu, Andreas, occupatus est etiam circa administrationem eccl. Sedum. Florentie, VII. Kal. Mart. a. III. (S. 139. f. I 9.)) Lukcsics: XV. századi pápák okl. I. 91. Az adatra Székely György hívta fel a figyelmemet). Zsigmond e lépése valószínűleg arra irányult, hogy a török elől Magyarországra menekült szerbeket megnyerje a római egyháznak; jogalapot e lépésre azonban minden biztonnal a bácsi érsekség görög multja szolgáltatott. Utóbbira utal a Chron. rhythm. Austr. is, ld. Gombos, Cat. 676.

1071/72-ben Salamon király és Géza herceg elfoglalta Sirmium várát. Az ott székelő görög püspökséget nem szüntették meg, amit valószínűsít Salamonnak és Gézának a szávaszentdemeteri görög egyházhoz való ismert barátságos viszonya, s amit bizonyos fokig magyaráz a két uralkodó keleti családi kapcsolata (Salamon anyja, Anasztázia, a kievi nagyfejedelem leánya; Géza felesége, Synadéne pedig görög főúr leánya volt). A püspökség áthelyezését határszéli és a gyeplövonalon kívüleső fekvése indokolja. Ilyen módon a védettebb fekvésű Bács vált egy ideig a magyarországi görög egyházak központjává.

A bácsi püspökség további alakulására annak lehetett döntő szerepe, hogy az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadás megszüntetésére és az unió létrehozására éppen ezekben az években történtek jelentős lépések. 1076-ban Dukas Mihály görög császár a török előnyomulás elleni segély érdekében VII. Gergely pápának felajánlotta az egyházuniót, aki az ajánlatot lelkesen fogadta, de az investituraharc kitörése miatt elállott tőle.⁹⁰ Még jelentősebb volt, hogy II. Orbán pápa az 1089-i melfii zsinaton napirendre tűzte az egyházunió kérdését s az 1098-i bari zsinaton újból megkísérelte létrehozni.⁹¹ II. Paschalis pápa pedig 1113-ban Grossolanus Péter milánói érseket küldte Konstantinápolyba, hogy az uniót megkísérelje.⁹²

Az egyházunió 1089-i napirendre tűzése eredményezhette azt, hogy Magyarországon a bács-sirmiumi görög püspökség és a kalocsai római érsekség egyesült a bács-kalocsai érsekségben. Az egyházmegye élére római érsek került Fábíán személyében, míg Bácscon a görög egyházi testület egy ideig még tovább élt⁹³

A szerémi püspökség Bács-Kalocsába való beolvadásának emléke nemcsak Kinnamos művében maradt meg, hanem megőrződött az egyházbizományban is, hiszen a XIII. század elején a kalocsai érsek éppen ezen az alapon élezhette fel újból saját területén a szerémi püspökséget.⁹⁴

Sirmium és Szávaszentdemeter görög kapcsolataira nézve említést érdemel, hogy a Szerémség 1128-ban egy évre, 1164-ben pedig kisebb megszakításokkal tizenhat évre görög uralom alá került.⁹⁵ Midőn Mánuel császár 1164-ben a Szerémségbe hatolt, az ottlakók és a papság elébe ment, nagy ünnepélyességgel fogadta és tiszteletére az ὁ συμμαχίσης κόνιε τῷ προαοιτῷ Δαβίδ (Uram, ki a kegyes

⁹⁰ Lexikon für Theologie und Kirche IV. 665; X. 394.

⁹¹ U. o. X. 431. Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. VI. 798.

⁹² Dictionnaire de Théologie catholique XII/2. 1939 I.

⁹³ Görög rítusú papoknak a római egyházban való továbbélésére például felhozhatjuk az 1204 utáni egyházuniót követő viszonyokat és a szávaszentdemeteri monostor XIII. századi történetét. Ld. alább.

Alighanem a bács-kalocsai görög egyház hatásának tudható be az is, hogy a pécsi és kalocsai egyházmegye határának kérdését tárgyaló 1093-i oklevélben — mely tartalmazza ugyan hamisított, de nagyjában eredeti oklevélre megy vissza — Pécs egyháza nem a szokott latin *Quinque ecclesie* néven szerepel, hanem a görögös *Penthe ecclesiastice sedis* alakban. (Janzsó: Szent László király oklevelei 19, 22.)

⁹⁴ Bővebben ld. alább.

⁹⁵ Pauler, i. m. I². 236—7, 301 kk. ;

Dáviddal együtt küzdöttél) kezdetű görög zsoldárt énekelte.⁹⁶ E görög papokban nagy valószínűséggel láthatjuk a szávaszentdemeteri bazilitákat.⁹⁷ Mánuel császár azonban mégsem kedvezett a szávaszentdemeteri görög papoknak, mert Prokopios vértanú kezét egyházukból visszavítette Nisbe.⁹⁸

III. III. Honorius pápa 1218-i bullája.

A monostor további történetének legfontosabb okmánya III. Honorius pápa 1218 január 29-én kelt bullája, mely tanulmányunk tulajdonképpeni tárgya.

Honorius pápa bullája tulajdonképpen a laberriai Szent Theodosios coenobiarháról nevezett jeruzsálemi bazilita monostor, helyesebben lavra javainak összeírása és megerősítése.⁹⁹ Ez a lavra egyike volt a középkori Jeruzsálem legnagyobb egyházi intézményeinek. Szent Theodosios alapította 460 körül Jeruzsálemtől 7 km-re délkeletre, azon a helyen, ahol a legendás hagyomány szerint a napkeleti bölcsek megpihentek s ahol maga Theodosios egy ideig remeteéletet folytatott. Utóda a monostort kibővítette és a remetebarláng felett felépítette a nagy Theotokos templomot.¹⁰⁰ Annak ellenére, hogy a szaracénok többször feldúlták, a kereszteshadjáratok idején egyik célpontja volt a zarándokoknak. 1106—1107-ben¹⁰¹ felkereste az orosz Dániel igumen is, aki útleírásában a monostornak csupán a falait és a mágusbarlang kriptáját említi. A XV. században a monostort végleg elhagyták a baziliták, de romjait az ide költözött arabok máig Theodosios nevén *Der-Dösi*-nak nevezik.¹⁰²

III. Honorius már 1216 október 25-én megerősítette a Theodosios lavrát javaiban; az erről szóló bullának a pápai regestakönyvekben megőrzött szövege azonban kiadatlan.¹⁰³

III. Honorius 1218 január 29-én kelt bullája formailag az előbbi bullát

⁹⁶ Kinnamos, CB. 221.

⁹⁷ Moravcsik: SzIEml. I. 419, 6 jegyz.

⁹⁸ Kinnamos, CB. 226—7.

⁹⁹ Régebbi vélemény szerint a Honorius által említett laberriai Szent Theodosios monostor nem a jeruzsálemi lavrával azonos, hanem Magyarországon fekszik. Így Röhrich: Studien zur mittelalterlichen Geographie und Topographie Syriens. Zeitschrift des Deutschen Palestina-Vereins X. 1887, 238, 10. jegyz., ki e helyen Martinov fejtegetésére hivatkozik, mely számomra nem volt elérhető (Annales ecclesias. graeco-slavon. Bruxellis 36—7). Hasonló módon nem tudtam megszerezni G. Papp: I monaci dell'ordine di San Basilio in Ungheria nel secolo XIII. Analecta Ordinis S. Basilii Magni, Series II., vol. I. (VII), fasc. I. (1949) 39—56. c. tárgyunkba vágó tanulmányát, melyre Gyóni Mátyás hívta fel figyelmemet. (Vö. Byzantinoslavica 1949. 357—8. l.)

¹⁰⁰ Vö. Weigand: Byzantinische Zeitschrift 1914. 167.

¹⁰¹ Évszámára ld. Хрестоматия по древней Русской литературе XI—XVII. веков. Учпедгиз. Москва. 1947. 78.

¹⁰² Lexikon für Theologie und Kirche X. 56—7 s itt irodalom.

¹⁰³ Regestáját közli Pressutti, Regesta Honorii papae III. No. 72: »N. Abbati Monasterii Sancti Theodosii Cenobiarce de Laberria eiusque fratribus tam presentibus quam futuris regularum vitam professis in perpetuum«. Plures possessiones, que sigillatim recensentur, confirmat, privilegia concedit eosque recipit in protectionem... Reg. Vat. Lib. I. epist. 42. fol. 10.

követi, tartalmilag azonban bővebb annál.¹⁰⁴ Ennek szövegét kiadta Theiner és nyomán Wenzel és Densuşianu.¹⁰⁵

Az utóbbi bullában a pápa a megerősítő formulák után felsorolja a szóbanforgó bazilita lavra levantei birtokait (a monostor helye Jeruzsálem mellett, Ramla, Ascalon, Jaffa, Acra, továbbá számos partvidéki és Ciprus szigeti hely); majd két ízben említi a Magyarországon fekvő Szávaszentdemetert — közben említést téve konstantinápolyi egyházakról —; végül nehezen értelmezhető birtokok és egyházak neveit közli, melyekben már Wenzel Gusztáv¹⁰⁶ és Ortway Tivadar¹⁰⁷ magyar helyneveket ismert fel.

Nézetem szerint itt nem csupán a Theodosios lavra magyarországi birtokainak felsorolásáról van szó. A pápai bulla birtokfelsorolásának »apud Ungariam«-mal kezdődő része egészen az oklevelet lezáró pápai formuláig nem egyéb, mint III. Béla király 1193 és 1196 között kelt görögnyelvű oklevelének latin kivonata, melyben Béla király a szávaszentdemeteri bazilita monostor javait összeírja és a jeruzsálemi lavrának adományozza.

A szóbanforgó szövegrész Theiner kiadásában a következőképpen hangzik :

». . . apud Ungariam monasterium sancti Demetrii iuxta flumen Savii, cum omnibus rationibus et libertatibus suis a Bela Rege vobis indultis ; Annuum cere redditum Tredecim Cantariorum a Basilica et Iohanne Blandemero Rusorum Regibus apud Galizam vobis concessum ; et apud Constantinopolitanam Civitatem ecclesiam sancti Iuliani cum hospitali, domibus, apothecis, et aliis omnibus tenimentis et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Ione, ac alias ecclesias monasterio vestro subiectas ; Monasterium sancti Demetrii Grecorum de Ungaria iuxta fluvium cum conductu aque fluminis Sabe, cum piscaria, nemoribus, iure passagii et omnibus aliis pertinentiis suis ; Ecclesiam sancte Anastasie cum casali Grecorum ; Casale de Tusedi et ecclesiam sancti Nycolai cum terris, nemoribus et pertinentiis suis ; De Iuncamagni Iudam et Parvi casalia cum pertinentiis suis ; Casale de Tepili cum terris et pertinentiis suis ; ecclesiam sancti Nicolai de Iureo cum casali et pertinentiis suis ; Casale de Ilicio cum nemoribus et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Demetrii de magno Ylicio cum terris, nemoribus et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Stephani de Chesmasi cum vineis, terris, nemoribus, duabus piscariis et Insula Dunavi ; Ecclesiam sancte Marie de Orbasio cum casalibus, terris, vineis, nemoribus et cimbris ; Casale de Cepla, cum duabus naviculis, Passagio fluminis Dunavi et Insula ; Ecclesiam sancti Nicolai de Nadudor cum casali, insula, canneto, piscariis de Cherip, et pertinen-

¹⁰⁴ Pressutti, i. m. No. 1037 : »Nicolao Abbati Monasterii Sancti Theodosii Chenobiarche de Laberia eiusque fratribus tam presentibus, quam futuris regularem vitam professis in perpetuum«. Praecipit, ut ab iis in eorum monasterio regula Sancti Basilii observatur : bona et possessiones nominat et confirmat, privilegia amplificat . . . *Reg. Vat. Lib. 2. epist. 334. fol. 206.* Röhrich szerint : »Epistola nostra pro maxima parte convenit cum priore privilegio ab Honorio III. 25. Octob. 1216 concessa« (*Regesta regni Hierosolymitani. Oeniponti. 1893. 243.*)

¹⁰⁵ Theiner, *Mon. Hung. I.* 1859. 9—11 ; Wenzel, *Árpádkori Új Okmánytár I.* 1860 (*Mon. Hung. Hist. Dipl. VI.*) 151—4 ; Densuşianu, *Documenta priv. la Istoria Romanilor I.* 1887. 61—3.

¹⁰⁶ Wenzel hibás regestájában a következőket írja : »III. Honorius pápa megerősítte a laberiai szentmiklósi (így!) kolostornak jószágait, melyeknek nagyrésze Magyarországon fekszik«. (I. h.)

¹⁰⁷ Magyarország régi vízrajza I. 93, 176, 195, 199, 243, 539, II. 174, 183, 270.

tiis suis ; Casale Gerinetum cum domibus, terris, et pertinentiis suis ; apud Sumigum terras et nemora cum redditibus et pertinentiis suis ; apud castrum de Macra vineas cum terris, nemoribus et pertinentiis suis ; Casale de Arpario cum piscariis, terris, canneto, pratis, nemoribus, Navicula fluminis Disse, ac pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Georgii de Curta, et ecclesiam sancte Marie cum navi, casalibus, pomeriis, vineis, terris, nemoribus, piscariis, et pertinentiis suis ; Casale de Sadmari cum canneto, piscariis, lacu, terris, et pertinentiis suis ex utraque parte fluminis de Dissa ; Casale de Titili cum piscariis, canneto, terris, medietate montis de Titili ; Sancti Nycolai et sancte Marie de Fulgabekim ecclesias cum terris et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancte Marie cum casali de Roson, piscariis, lacu, Insula Dunavi, nemoribus, terris, reddibus et aliis pertinentiis suis, a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis ; Casale de Poty cum terris et pertinentiis suis ; Casale Dussunc cum terris, nemoribus et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancti Nycolai de Muclia cum Casali, terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis ; Casale Camalaca cum terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis ; Casale Moyssaca cum terris et pertinentiis suis ; Casale Naradin cum vineis, terris et pertinentiis suis ; Ecclesiam sancte Marie de Corusca cum casali, santofola, cimbris, terris et pertinentiis suis ; terras et alias possessiones quondam Demetrii presbiteri et Iukifori, et redditus, qui Franchedem vulgariter appellantur.«

E szövegrész ismertetése után az alábbi két kérdés vizsgálatára térek rá :
1. Mi bizonyítja, hogy III. Béla 1193 és 1196 között kelt birtokösszeíró levelének kivonatával van dolgunk? 2. Mi bizonyítja, hogy az eredeti oklevél nyelve görög volt?

1. A közölt szövegrész egybetartozását, azt hogy összefüggő birtokösszeírással van dolgunk, kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a kezdő sorok szerint Béla király a szávaszentdemeteri monostort »minden javaival és szabadságaival« adta (... monasterium Sancti Demetrii iuxta flumen Sauii cum omnibus rationibus et libertatibus suis a Bela rege vobis indultis ...), folytatólag pedig olyan birtokokat sorol fel, melyek közül többről oklevelesen kimutatható, hogy a szávaszentdemeteri monostor birtoka volt. Előljáróban elég itt a 20. birtokra, a tiszaparti *Sadmari*-ra hivatkozni, amely 1228-i és 1237-i oklevelekben *Zotumart*, *Zuthumar* néven, mint a szávaszentdemeteri apátság birtoka szerepel.¹⁰⁸

Hogy a leközölt szövegben III. Béla egyik oklevelének töredékét kell látnunk, kétségtelenné teszik az alábbiak :

Az idézett szöveg szerint »Béla király« adományt tett a jeruzsálemi Theodosios monostor számára. Nyilvánvaló, hogy a király erről adománylevelet is állított ki. Mármost szövegrészünk befejező szavai — ha romlott állapotban is — olyan sajátos párhuzamot tüntetnek fel III. Béla királynak a jeruzsálemi keresztesek számára 1193-ban kiadott oklevele befejező szakaszával, ami bizonyítja egyrészt, hogy oklevéltöredékkel van dolgunk, másrészt, hogy a kibocsájtó III. Béla volt.

A keresztesek székesfehérvári és a baziliták szávaszentdemeteri birtok-

¹⁰⁸ Ld. alább részletesen az egyes birtokok tárgyalásánál.

összeírása ugyanis a birtokok névszerinti felsorolása után a következő szavakkal zárul :

III. Béla 1193-i oklevele :

Predia illa quorum limites in presenti pagina sunt annotati ; per clericum nostrum Demetrium filium Gabrielis adhibitis cum eo testibus de prouinciis. exceptione maioribus circuire fecimus. et metas eleuari. quorum limites notati non sunt ; per eundem Demetrium videri fecimus et nomina. annotari. nec inuentus est homo qui ad aures excellentie nostre aliquid contrarietatis contra prefatos viros hospitalis detulisset. Vnde ne in posterum huic donationj a quoquam ausu temerario valeat contradici ; eam presentis pagine patrocinio communitus. Insuper etiam nos uolentes celesti gazophylacio aliquid aggregare ; ad sustentationem pauperum. quibus prefata domus necessaria cotidiana subministrat ; *liberos denarios* de Ojduor. et Chergou. qui ad ius regale pertinebant. usque ad summam Sexaginta marcarum perpetuis temporibus condonamus. Si uero de hiis locis disponente domino populus in tantum excreuerit. ut summam sexaginta marcarum *liberi denarii* excedant ; excessum uoluntatj regum qui nobis successuri sunt relinquimus. Datum ... (Jakubovich-Pais, Ó-magyar olvasókönyv 59—60).

Szávaszentdemeteri oklevélkivonat :

... terras et alias possessiones quondam Demetrii presbiteri et Iukifori

... et redditus qui *Franchedem* vulgariter appellantur.

Az 1193-i birtokösszeírás azzal fejeződik be, hogy a király említést tesz Demeter nevű klérikusáról, aki a felsorolt birtokokat bejárta és a határokat megjelölte, ill. nevüket feljegyezte minden ellentmondás nélkül ; végül odaajándékozta a keresztéseknek elnyert birtokaikon a szabad dénárokat (*liberi denarii*).

A szávaszentdemeteri oklevélkivonat befejezésében Demeter presbiter és Iukifor (!) nevét olvassuk és a *Franchedem* (!) jövedelem adományozásáról értesülünk.

Hogyan kell ezt értelmeznünk ?

A magában félreérthető »terras et alias possessiones quondam Demetrii presbiteri et Iukifori (helyesen : Nikifori)« kifejezés annyit jelent, hogy a szávaszentdemeteri monostor birtokait újból bejárta és régi határait megújította III. Béla király Demeter nevű papja, valamint egy Nikifor nevű személy. Ez utóbbi nevéből következtethetően görög volt.

Tekintettel arra, hogy Demeter pap, aki még 1193-ban élő személy volt, a szávaszentdemeteri összeírásban »quondam«, azaz néhai jelzővel szerepel, következik, hogy az adománylevél kiállításakor már nem élt. Ebből viszont az is kiderül, hogy ez az oklevél később kelt, mint a székesfehérvári keresztéseké ; tehát legkorábban 1193 vége felé, de mindenesetre 1196 április 24, III. Béla király halála napja előtt. Ilyen módon a szávaszentdemeteri birtokösszeírás kibocsátásának idejét az 1193 és 1196 közötti évekre kell tennünk.

Ez a kronológiai megállapítás teljes igazolást nyer a soron következő mondatrész magyarázata révén. A »redditus qui *Franchedem* vulgariter appellatur« mondatban a *Franchedem* kifejezés ugyanis, — mint az 1193-i oklevéllel való összevetésből is kiderül —, nem más, mint a *liberi denarii* (szabad dénárok vagyis szabadok dénárjai) néven ismert királyi jövedelem eltorzult neve, pontosabban a »szabad dénárok« kifejezés görögből latinra visszafordított *franche denarii* alakjának rövidítése. *Franche* a középlatin *francus* 'szabad' szó többes-száma: *dem* pedig a *denarii* 'dénárok' szó *deñi* rövidítésének értelmetlen elírása.

A királytól személyileg függő szabadok hadmentességi dénárjairól Kálmán király törvénye tesz először említést.¹⁰⁹ Legelső hiteles oklevelünk pedig, amelyben a *liberi denarii* eladományozásáról van szó, éppen III. Béla idézett 1193-i oklevele. Ettől kezdve 1240-ig számos királyi oklevél intézkedik a szabadok dénárjainak eladományozásáról, s így — mint ez már régóta ismeretes — a *liberi denarii* említése korhatározó értékű.

Az említett félévszázados korszakon belül azonban szűkebben is megvonhatjuk ezen az alapon oklevelünk keltének idejét. A szabadok dénárjainak eladományozása ugyanis 1202-től kezdve minden esetben együttjárt a *pondera*, vagyis »nehezékek« néven ismert királyi jövedelem és más királyi jogok eladományozásával.¹¹⁰ A székesfehérvári keresztések oklevelében és szóbanforgó birtokösszeírásunkban ezekről még nincs említés.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a szávaszentdemeteri birtokösszeírás közel egykorú társa a keresztések 1193-i oklevelének; további megfontolások pedig éppenséggel arra mutatnak, hogy a két oklevelet rokon indítékok hozták létre.

III. Bélát ugyanis anyja, az orosz származású Eufrozina révén szoros kapcsolatok fűzték mind a jeruzsálemi keresztések rendházához, mind a jeruzsálemi Szent Theodosios lavrához. Eufrozina tudniillik Magyarországról való elűzetése után a johanniták jeruzsálemi rendházában talált otthonra s elhunyván, a közeli Szent Theodosios lavrában temettetett el.

A magyar királyné Jeruzsálembé kerülésének történeti körülményei a következők:

Eufrozina, Misztiszláv kievi nagyfejedelem leánya, II. Gézával kötött házassága révén került Magyarországra. Férje halála után azonban szerencsétlen módon beavatkozott fiai trónviszályába. III. Istvánt sikerült trónrsegítenie, de ennek korai elhúnytával ifjabb fiát, Gézát támogatta az idősebb III. Bélával

¹⁰⁹ Závodszy, Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények 194.

¹¹⁰ Hiteles oklevelekben: 1202: Szentpétery, Regesta 198 sz.; 1209: Uo. 243 sz. (itt »cum liberis denariis et omni iure regio, quod ad nos dinoscitur pertinere« Turul 1907. 65); 1211: Uo. 260—1 sz.; 1212: Uo. 273 sz. (vö. Wenzel, XI. 114); 1214: Dl. 91934; 1216: Uo. 306 sz. (vö. Wenzel, XI. 134); 1217: Uo. 328 sz.; 1222: Uo. 378, 380, 385 sz.; 1224: Uo. 408 sz. (hol a szabadok dénárjai mellett »chibrones«, azaz csebek eladományozásáról olvasunk, ld. Kubinyi, Mon. Hung. I. 10); 1225: Uo. 420 sz. és végül 1240: Uo. 678 sz., hol a szabadok dénárjai mellett ökorádó és füstpézn szerepel. Vö. még 1216/1382: »super liberitinis denariis« Veszpr. kápt. m. lt. Merenye 18.

szemben.¹¹¹ Emiatt Béla 1186-ban Barancs várába záratta, majd Görögországba száműzte.¹¹²

Eufrozina további sorsát leányának, Erzsébet cseh hercegnének egy 1186-ban kelt okleveléből ismerjük meg. Eszerint Erzsébet egy csehországi egyházat és birtokokat adományozott a keresztések jeruzsálemi rendházának, amelyben anyja szerzetesi ruhát öltött.¹¹³ Eufrozina tehát már 1186-ban lekerült Jeruzsálembe és itt élt mint apáca.

A keresztések itteni rendházában azonban nem sokáig maradhatott. 1187 október 2-án ugyanis Szalaeddin szultán elfoglalta Jeruzsálemet, mire a keresztések s az összes nyugati rendek elhagyták Jeruzsálemet. Jeruzsálemben csak a görög egyházak papjai maradhattak meg.¹¹⁴

Eufrozina további sorsát egy, a jeruzsálemi Szent Theodosios monostorból származó hagyományból tudjuk meg, amely később a történeti tényektől független Szent Eufrozina-legenda forrásává vált. Eszerint 1173-ban (helyesen valószínűleg 1193-ban) Eufrozina orosz fejedelelnő a jeruzsálemi baziliták Szent Száva monostorában meghalt és a Szent Theodosios lavrához tartozó Theotokos templom narthexében temették el. Sírhelye később üresen állott, mert hagyomány szerint visszavitték Oroszországba.¹¹⁵

Azt hiszem, hogy az évtizedes évszámeltérés dacára sem lehet vitás, hogy itt II. Géza feleségéről, Eufrozináról van szó. A legenda, amelynek reális magva Eufrozina üresen álló sírkamrája volt, téved abban is, hogy Eufrozina hamvait Oroszországba szállították vissza. V. István ugyanis egy 1272-ben kelt oklevelében említést tesz róla, hogy meglátogatta a székesfehérvári keresztések egyházát, amelyben Béla király anyja, Eufrozina el van temetve.¹¹⁶

A székesfehérvári keresztések rendházának multjáról III. Béla oklevelének bevezető részében azt olvassuk, hogy itt még Martirius esztergomi érsek

¹¹¹ Wertner, Az Árpádok családi története 313.

¹¹² A Pozsonyi Évkönyvek szerint: »11 6 ... Mater ... eius tenetur captiva in Bronz.« »1187 ... Eodem tempore mater regis in exilium in Greciam mittitur.« (SRH. I. 127.) Mint a következő adatból kitűnik, a Görögországba való száműzésnek is 1186-ban kellett történnie.

¹¹³ »... sequens vestigia Eurosine matris mee, quae domum hospitalis Hierosolymitani semper dilexit et promovit, in qua et habitum postmodum religionis suscepit.« (Katona, Historia Critica IV. 317; Fessler, Die Geschichte der Ungarn II. 147; Fejér, CD. II. 230.)

¹¹⁴ Grousset, Histoire des croisades II. 309—21; III. 11.

¹¹⁵ Weigand: Byzantinische Zeitschrift 1914. 167, aki Kl. Koikylides ἡ ... Λαύρα Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου, Jerusalem. 1901. c. számomra el nem érhető munkájára hivatkozik. Koikylides forrása nyilván a Степенная книга, amely május 24. alatt elbeszéli Szent Eufrozina életét. E legenda sok helyen ellentétben áll az egyéb forrásokból ismert történeti tényekkel, (így pl. a polocki fejedelmek genealogiája ellentétben áll az orosz évkönyvek adataival); feltétlen hitélű viszont az Eufrozina jeruzsálemi eltemetésére vonatkozó részlet, amely a Szent Theodosios monostor közvetlen ismeretéről tesz tanuságot. Ebből világos, hogy a legenda magva Eufrozinának a Szent Theodosios lavrában levő üres sírkamrája volt s ehhez költötték a legendát, a történeti háttér megrajzolásánál néhány írott forrás felhasználásával. A legenda írója valószínűleg egy olyan jeruzsálemi bazilita környezetéből került ki, aki a Theodosios lavra XV. századi kiürítésekor Oroszországba menekült s valamelyik polocki kolostorban talált otthont. A legendára vö. még Karamsin, Geschichte des Russischen Reiches II. Anmerkungen 72.

¹¹⁶ »... cum ad salutandam Ecclesiam sancti Regis, quae est extra muros Castri Albensis, in qua corpus reginae Euprosine, matris inclyti regis Belae, felicis recordationis, intumulatum est, accessissemus ... « (Fejér. CD. V/1. 212).

alapított egy Szent István királyról elnevezett egyházat, de halála megakadályozta az építkezés befejezésében. E »monostort« Eufrozina királyné fejezte be és gazdagította birtokokkal, majd úgy rendelkezett, hogy az egészet a jeruzsálemi keresztetek rendházának adományozza. III. Béla e rendelkezés ismertetése után összeírja azokat a birtokokat, amelyeket anyja a monostornak adott.¹¹⁷

Itt tehát az ismeretlen rendű székesfehérvári Szent István monostornak a jeruzsálemi keresztetek számára való adományozásáról van szó. Ez az adomány és a királyi megerősítő összeírás pedig annak a rendháznak szólt, amely Eufrozinának Jeruzsálemben egy ideig otthont adott.

A szávaszentdemeteri bazilita monostor eladományozása és birtokainak ezzel kapcsolatos összeírása pedig azon jeruzsálemi bazilita lavra számára történt, amelyben Eufrozinát halála után eltemették.

Ez a párhuzam egészen világossá teszi, hogy a szávaszentdemeteri oklevélben valóban a székesfehérvári keresztetek oklevélének hasonló intézkedést tartalmazó, közel egykorú párjával van dolgunk.

2. Melyek azok a tényezők, amelyek azt bizonyítják, hogy III. Béla szávaszentdemeteri oklevele görög nyelven volt kiállítva?

Már maga az a körülmény, hogy egy görög monostornak egy görög lavra számára való adományozásáról van szó, valószínűvé teszi, hogy az adománylevelet görög nyelven állították ki. Ne felejtjük el, hogy István király (1000—1038) a vészprémvölgyi görög apácák számára maga is görög nyelven állított ki adománylevelet.

Ennek valószínűségét még emeli az a tény is, hogy III. Béla király Bizáncban nevelkedvén (1161—1173) oly mértékben »göröggé« vált, hogy Kézai Simon a kor szóhasználatát követve »*Bela Graecus*«-nak nevezte.¹¹⁸ Minthogy pedig krónikáink egyértelműleg azt írják róla, hogy ő vezette be az írott folyamodványokat a római udvar és a »császárság«, (t. i. Bizánc) mintájára, bizonyos, hogy a görög írásbeliség nem volt előtte ismeretlen.¹¹⁹

Feltűnő az a tény is, hogy a pápai oklevélben foglalt szávaszentdemeteri összeírás latinsága oly mértékben elűt a magyarországi latin oklevélnyelvtől, hogy ez teljesen valószínűtlenné teszi, hogy a szóbanforgó szövegrész III. Bélá-

¹¹⁷ »... ex officio regie celsitudinis iusticie limitibus adherentes. piauque deuotione prouocati; quam erga domum hospitalis ierusalem gerimus et habemus; dignum duximus ab ipsis exordiri principiis. qualiter ecclesia beati regis stephani de alba in dominium prefate domus hospitalis fuerit deuoluta. Martirius uir honestatis eximie. strigoniensis ecclesie archiepiscopus primos in prefata ecclesia lapides posuit. et eam fere ad medietatem usque perduxit. sed morte preuentus; consummare non potuit. Tandem domina mater nostra instinctu diuine inspirationis accensa. pro remedio anime sue. et pro anima mariti sui patris nostris pie memorie regis Geysa. et pro salute nostra. prefatum monasterium opere desiderato complevit. et uariis possessionibus copiosius dotatum ac ditatum ob religionem et honestatem ipsius domui hospitalis perpetuis temporibus contulit possidendum. Hec igitur sunt nomina prediorum que a domina matre nostra prefato monasterio sunt collata . . . «. (Jakubovich—Pais, Ó-magyar olvasókönyv 53.)

Figyelemreméltó, hogy Eufrozinát az oklevél nem mondja néhainak; az oklevél kibocsájtásakor tehát még élt, vagy legalább is Magyarországon haláláról még nem tudtak.

¹¹⁸ SRH. I. 183.

¹¹⁹ Uo. és 462. Erre vonatkozó oklevéli rendelkezését ld. Szentpétery, Regesta 130. sz.

nak egy latinnyelvű oklevele alapján készült volna. Szövegünk a magyarországi oklevélnyelvben használatos *villa* 'falu' helyett az olaszországi középlatin *casale* szót, *portus* 'rév' helyett *passagio*-t, *silva* 'erdő' helyett *cimbra*-t, *arundinetum* 'nádas' helyett *cannetum* kifejezést használ, s nem utolsósorban említendő, hogy a csak nálunk ismert *liberi denarii* helyett *franche den(arii)*-t ír. Ez a szóhasználat csakis úgy magyarázható, ha feltesszük, hogy a pápai bullában foglalt oklevélrésznek nem latinnyelvű szöveg szolgált alapul, hanem valamely más nyelvről fordították latinra az adomány tárgyait. Hozzá kell tennünk, hogy jövedelmi forrásokról lévén szó, egyáltalán nem közömbös, hogy az adományozott javak nevei az eredetihez híven foglaltassanak a pápai privilégiumban. Éppen ezért a magyarországi latin birtokösszeírásokon nyugvó pápai megerősítésekben a fenti kifejezésekkel sohasem találkozunk, hanem általában követik az alapul szolgáló oklevél nyelvét.¹²⁰

A kérdést eldönti a szövegünkben szereplő személynevek és helynevek alakja. Ezek közül több olyan jellegzetes görög formát mutat, ami csakis azzal magyarázható, hogy az alapul szolgáló oklevél görög nyelven volt kiállítva.

A szávaszentdemeteri monostor alapítványai között szerepel 13 cseber viasz »a *Basilica et Johanne Blandemero Rusorum Regibus apud Galizam*«. A *Basilica* személynév azonos az orosz Vaszilko névvel, amely az orosz évkönyvekben Василько~Василко alakban szerepel (vö. Полное собрание Русских летописей I—II. Index), bizánci görög alakja viszont Βασιλικα (dat.) (Kinnamos CB. 236, 22).¹²¹ A *Basilica* ennek betűszerinti átírása latinra. A *Blandemerus* az orosz *Vladimir* névnek felel meg, mely az orosz évkönyvekben Володимиръ (i. h.), a magyar forrásokban *Lodomer*, *Lodomerius* (SRH. I. 47, 460; Czinár, Index; Kovács, Index) alakban szerepel. Bizánci görög alakja Βλαδιμηρος (Zonaras, CB. III. 553, 1; Kedrenos, CB. II. 551, 8; Kinnamos, CB. 115, 18), Βλαδιμηρος, Βλαστήμερον (Moravcsik, Byzantinoturcica II. 89). A *Blandemerus* névben két olyan sajátosság figyelhető meg, amely arra mutat, hogy a névnek egy görög *Βλανδήμερος alak volt a forrása: a *B*-szókezdet, amely a görög *B* maradványa és a szóbelseji —*nd*—, amely a *d* hang jellegzetes közép-görög *vd* jelölését tükrözi (vö. pl. a bolgár-szláv *vǎdica* szó XIII. századi görög βόνδιτσα feljegyzését. Ld. Moravcsik, i. m. 43, 92; Gyóni, Szórványemlékek 174, 210).

Figyelmet érdemel Halics itt előforduló *apud Galizam* neve is, amely a korabeli magyarországi latin forrásokban mindig *Galicia*, *Gallicia* alakban szerepel (vö. SRH. I—II, Index; Kovács, Index), Kinnamosnál viszont Γαλίτσα alakot találunk (CB. 115, 15, 18; 232, 7) amely szövegünk *Galiza(m)* névalakjának felel meg.

¹²⁰ Vö. pl. PRT. I. 640; Mon. Eccl. Strig. I. 190.

¹²¹ Személyére ld. М. Грушевский: История України-Руси II. 1905. 522.

Fontos bizonyítékot szolgáltatnak az eredeti oklevél görögsége mellett a birtokösszeírásban szereplő helynevek is. Mielőtt az egyes birtokneveket sorra venném, három folyónévre hívom fel a figyelmet: *Dunavi*, *Dissa* és *Saba*.

Szövegünkben a Duna neve háromszor fordul elő, éspedig mindhárom esetben *Dunavi* alakban. Latinnyelvű okleveleinkben e folyó neve legtöbbször *Danubius*, ritkán *Danuvius* (SRH. I—II., Index; Kovács, Index); a magyar *Duna* alakkal csak helynévi összetételben találkozunk (Gombocz—Melich, Etsz. I. 1439; Melich, MNy. II. 104). Ugyanakkor a veszprémvölgyi apácák görög oklevelében *Δούναβις*; XV—XVI. századi vulgáris görög szövegekben *Δουναβιος*, *Ντουναβις*, *Τούναβις*, *Τούναβη[ι]* alakot találunk (Pais: SzIEmI. II. 611; Gyóni Szórványemlékek 45—6), ami pontosan megfelel a szávaszentdemeteri birtokösszeírás *Dunavi* névalakjának.

Szempontunkból sokat mond az a körülmény, hogy az egyetlen latinnyelvű forrás, amelyben a Duna *Donavi* alakban szerepel, Diokleias presbyter XII. századi gestája (Schwandtner, SRH. I. 1748. 488). E munka pedig, mint előszava is elárulja, »ex *Sclauonica*«, azaz ó-egyházi szláv nyelvről lett latinra fordítva. A fordító azonban átvette az ó-egyházi szláv helynévalakokat, köztük a Duna ó-egyházi szláv *Dunavъ* nevét (erre vö. Melich, i. h. és Honf. Mg. 8). Ez a párhuzam szintén amellet szól, hogy oklevelünk *Dunavi* alakja mögött fordítást kell látnunk; esetünkben a görög *Δούναβις*-t.

A Tisza latinnyelvű forrásainkban igen változatos alakokban jön elő (*Ticia*, *Tyzia*, *Tychia*, *Thicia*, *Tiza* stb. ld. Kovács, Index; *Ticia*; Gombos—Cspodi, Index; *Tibiscus*; Szentpétery, Regesta, Névmutató: *Tisza* címszó). A szávaszentdemeteri birtokösszeírás *Dissa*, *Disse* (gen.) alakja szókezdő *d*-jével és a szóközépi *-ss-*el ezek sorában teljesen egyedül áll; a görögből viszont megmagyarázható. Középkori görög szövegekben a Tisza neve *Τισσός* (Theophylaktos Simokattes és Theophanes), *Τίγας* (Priskos), *Τήσα* (Omurtag felirat) és *Τίτζα* (Konstantinos Porph.) alakokban fordul elő (vö. Melich, Honf. Mg. 64—9; Gyóni, Szórványemlékek 136), s ezek között képviselve van a szóközépi *-ss-*. Ami a szókezdő *d*-t illeti, van rá példa, hogy a középgörögben a *t* hangot *δ*-val is írták át (vö. a *Temes* ~ *Διβίτσος* nevét fentebb), s így a *Dissa* alak forrásául egy görög *Δίσσα feljegyzést tekinthetünk.

A Száva folyó neve szövegünkben kétszer fordul elő: *iuxta flumen Savii* és *fluminis Sabe*. Első előfordulása megfelel a korabeli latin szövegek *Zaua*, *Zawa*, *Zowa*, *Zauus*, *Savus* (SRH. I—II. Index; Kovács, Index) alakjának; viszont a szokatlan *Saba* alak csupán egyszer kerül még szemünk elé; a szávaszentdemeteri monostor 1215-i pápai megerősítőlevelének regestájában: *super Sabam* (Theiner, Mon. Slav. Merid. 65—66). Tekintettel arra, hogy a folyó X—XVI. századi görög forrásokban — nem tekintve az archaizáló neveket — *Σάβας*, *Σάβα*, *Σαβίας* alakban tűnik fel (Melich, Honf. Mg. 73—5; Gyóni Szórványemlékek 117), a szóbanforgó *Saba* alak *-b*-jét a görög *-β-* maradványának kell tekintenünk.

Mindent összevéve a szávaszentdemeteri birtokösszeírás *Basilica, Blandemerus, Galiza, Dunavi, Dissa* és *Saba* névalakjai csak görög feljegyzésre vezethetők vissza s így azt bizonyítják, hogy III. Béla birtokösszeíró levele, melynek latin kivonatát III. Honorius bullája fenntartotta, görög nyelven volt kiállítva.

Ez a megállapítás az egyes birtoknevek vizsgálata során sokszoros alámasztást nyer. A következőkben vizsgálat alá vett helynevek ugyanis sajátos helyesírásukkal és betűtűvésztésükkel, valamint a görögösítő végződés maradványaival számos esetben elárulják eredeti forrásuk nyelvét.

A birtokösszeírás a monostor helyével együtt 31 önálló birtokot sorol fel: melyek eredetüket tekintve három csoportba sorolhatók: I. Korai nagy királyi adomány; II. Keled és Mánuel adománya; III. Kései (királyi) adomány.

I. »... monasterium *Sancti Demetrii Grecorum* de Ungaria iuxta fluvium cum conductu aque fluminis *Sabe*, cum piscaria, nemoribus, iure passagii et omnibus aliis pertinentiis suis« a monostor helye, azaz Szávaszentdemeter. A *Sanctus Demetrius Grecorum* megnevezés egy magyar *Görög-szentdemeter-féle helynév fordítása lehet. Szövegünk kezdetén előfordul a monostor másféle néven is: »... apud Ungariam monasterium *Sancti Demetrii iuxta flumen Savii*...«, amely a monostor később is használt *Szávaszentdemeter* nevének felel meg. E kettős előfordulás oka az, hogy a szöveg kezdetén a pápai írnok ismert latin nevén nevezi meg a monostort; a monostor tartozékainak részletezésénél pedig a görög oklevél kifejezését ülteti át, bennhagyva ebben a görög írást tükröző *Saba* nevet. E kettős előfordulás ezek szerint nem azt jelenti, hogy a pápai privilégium két szávaszentdemeteri monostorról beszél.¹²² Figyelemreméltó azonban, hogy III. Ince pápa elveszett regestakönyvének kivonata 1215-ből három helyileg közelebről meg nem határozott szent Demeter monostornak írott azonos szövegű levélről tesz említést: »... 76. Abbati et conventui *Sancti Demetrii* scribitur et recipiantur sub protectione beati Petri, et quod non teneantur solvere decimas, quas propriis manibus excolunt. . . . . 80. Eodem modo abbati et conventui monasterii *Sancti Demetrii super Sabam* . . . . . 82. Eodem modo abbati et conventui *Sancti Demetrii Grecorum de Ungaria* . . .« (Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 65—6). Az elsőről nem tudjuk, hogy Magyarországon feküdt-e; a második, Szávaszentdemeter és a harmadik, Görög-szentdemeter viszont látszólag két különálló magyarországi monostor¹²³ s így felmerül a kérdés, hogy birtokösszeírásunk Szávaszentdemeter és Görög-szentdemeter monostora azonosítható-e?

Minthogy nehezen hihető, hogy Szávaszentdemeter alá tartozó egyházak 1215-ben önállóan eszközöltek volna ki protekcionális levelet a pápától, nem

¹²² Balics (i. m. II/2. 217—8, 597) feltételezte, hogy az 1218-i pápai bulla két különálló szent Demeter monostorról beszél, mely közül az egyik a kalocsai, másik a pécsi püspökség területén feküdt. Vö. még Juhász K., Die Stifte der Tschanager Diözese im Mittelalter 65. E feltevés ilyen formában nem fogadható el.

¹²³ Csánki i. m. II. 238 mindkét utóbbit Szávaszentdemeterre vonatkoztatta.

tartom valószínűnek, hogy az 1218-i bulla Szávaszentdemetere és Görögszentdemetere, mint két külön egyház, azonosítható lenne az 1215-i levelek címzettjeivel. Hasonlóképpen nem gondolhatunk arra, hogy a szávaszentdemeteri monostor nagyilki birtokán álló Szent Demeter egyház (ld. 8. sz.) azonosítható volna valamelyik 1215-i címmel. Ha ugyanis a szávaszentdemeteri monostor alá tartozó egyházak külön-külön is eszközöltek volna ki pápai oltalomlevelet, ennek nemcsak Szent Demeter egyházai szereztek volna hasonló megerősítést, hanem többi 13 egyháza közül is némelyik. Az utóbbiak közül azonban egy sem szerepel a listán.

Az 1215-i pápai levelek által felvetett kérdés többféleképpen oldható meg. Az itt szereplő *Sanctus Demetrius Grecorum de Ungaria* lehetne azonos a Magyarországon fekvő Görögszentdemeterrel, azaz a későbbi Szávaszentdemeterrel. Ebben az esetben a *monasterium Sancti Demetrii super Sabam* azonosítható volna a Szlavónia területén, Körös megyében, a Száva partján fekvő Szent Demeter egyházzal, a későbbi Szincseszentdemeterrel, amely 1332-ben a zágrábi püspökség alá tartozott (vö. Csánki, Körös megye a XV. században 37, 78). Amennyiben az 1215-i Száva melletti Szentdemetert azonosítjuk Szávaszentdemeterrel, az 1215-i Görögszentdemeterben kereshetnénk valamely más magyarországi szent Demeter egyházat.¹²⁴

Legvalószínűbb mégis Csánki id. nézete, mely szerint mindkét 1215-i adat Szávaszentdemeterre vonatkozik; tudjuk ugyanis, hogy a monostorban nemcsak görögök, hanem tőlük elkülönítve szláv és magyar szerzetesek is laktak (ld. alább).

2. »... ecclesiam Sancte Anastasie cum casali Grecorum...« megfelel a Szávaszentdemetertől nyugatra, Valkó megyében fekvő *Görögmező* falunak (1275: *Gyrekmezev*; 1398: *Geregmezu*; 1404: *Geregmezev*, Csánki, II. 311); ma *Grk* Morovity mellett. E falu nevében is megőrizte annak emlékét, hogy birtokosai görögök, t. i. görög szerzetesek voltak.

Figyelemreméltó, hogy az itt emelkedő görög egyház védőszentje Anasztázia sirmiumi mártír volt, kinek tiszteletére már az ókorban építettek egy templomot szent Demeter bazilikája mellett (Jireček, *Das christliche Element* 93; Zeiller, i. m. 189).

3. »... casale de Tusedi et ecclesiam Sancti Nycolai cum terris, nemoribus et pertinentiis suis...« (<*Товсеѣди) feltehetően azonos a régi Szerém megyében fekvő *Tisséd*, ill. *Tövisséd* faluval (1354—8: *Tyssed*; 1393: *Tuisséd*; 1402: *Tuuisséd*, Csánki, II. 255), melynek helye pontosabban nem határozható meg.

4—5. »... de Juncamagni Judam et parvi casalia cum pertinentiis suis...« kettős birtok neve erős szövegromlást mutat. A helyes tagolásból kiderül, hogy ugyanazon helynév *Kis-* és *Nagy-* jelzővel ellátott alakjaival van dolgunk. A *Junca* és *Judam* variáns közül a helyes valószínűleg az első, *Junca* (<*Ιουγκα),

¹²⁴ Szóba jöhetne pl. *Szent Demeter* Baranya megyében, vagy egy másik Tolna megyében (Csánki, i. m. II. 524—5, III. 451; Ortvay, *Magyarorsz. egyh. földl.* 257, 775).

amelynek megfelel a Valkó megyei *Ivánka* mezőváros, másnéven *Ivánka-Szentgyörgy* (1332—7: *Iwanka Zegurke, Iwankagurge, Iwankazegurge, Bonakazengurge*, Csánki II. 270, 283), a mai *Ivankovo* Vinkovczitól nyugatra.

6. »... casale de *Tepili* cum terris et pertinentiis suis...« (<*Τεπιλι). Látszólag egy *Tepély* (1466: *Thepel* Csánki, I. 73 Heves m.) nevű falu felelne meg neki, ilyet azonban a Délvidéken nem találunk. 1332—37-ben szerepel ugyan a pozsegai főesperességben egy *Tupilek* nevű egyházas hely (Mon. Vat. I/1. 315), melyet Ortway a Diakovár és Brod között fekvő *Topolje* (i. m. 271), Csánki a Brodtól északra fekvő *Dubovik* (Körös megye 108) faluval azonosít, ennek idevonása azonban kétséges.

7. »... ecclesiam *Sancti Nicolai* de *Jureo* cum casali et pertinentiis suis...« (<*Ιουρεον) feltehetően a Valkó megyei Györefalvával azonos (1395: *Gurefalua*, 1477—8: *Gywrincz*, Csánki, II. 313, 317), melynek a mai *Gyurgyanci* felel meg az előbb említett Ivankovótól nyugatra.

8—9. »... casale de *Ilicio* cum nemoribus et pertinentiis suis; ecclesiam *Sancti Demetrii* de magno *Ylicio* cum terris, nemoribus et pertinentiis suis...« (<*Ιλικιον ~ *Υλικιον) azonos a Valkó megyei *Ilk* faluval (1308/1325: *Ilk* Anjouk. Okmt. I. 144), mely a Nuštar melletti Tard (ma Tordince) vidékén feküdt (uo. és Csánki, II. 319). Hogy e szűkebb környéken a Szent Demeter monostor birtokos volt, bizonyítja a Pačetin, ill. Nuštar mellett fekvő *Tudeu* birtok 1193-i határjárása, amelyben a szentdemeteri apát mint szomszéd birtokos szerepel (Ó-magyar olvasókönyv 59). Ami a Nagy-Ilken emelkedő Szent Demeter egyházat illeti, ez kapcsolatba hozható az 1332—37-ben a valkói főesperességben említett Szent Demeter egyházzal (Ortway, i. m. 277; Csánki, II. 351).

10. »... ecclesiam *Sancti Stephani* de *Chesmasi* cum vineis, terris et nemoribus, duabus piscariis et insula Dunavi...« (<*Χεσμασι, mely szövegromlás útján jött egy eredetibb *Χεγμασι alakból; a görög unciális Σ és Γ tévesztésére ld. pl. a Tisza ó *Τίγας* nevét Priscosnál CB. 183, 6). Kétségtelenül azonos a Valkó megyében a Duna partján fekvő középkori *Hagymás* mezővárossal 1272/1281: *Hagmas* Wenzel, XII. 332; 1273: *Hagamas, Hagmas* Fejér, V/2. 132; 1332—37: *Agmas, Hagmas* etc. Csánki, II. 283), amelynek helyén később *Almás* község települt. Volt ugyan egy *Hagymás* nevű birtok Bodrog megyében is közel a Dunához (1211: stagnum *Hagymas* ~ *Hagimas*, colliculum *Hagmastuh* ~ *Hagimastuh* PRT. X. 510; 1440: *Hagmaseghaz* Csánki, II. 200), erre azonban nem gondolhatunk, mert ez a falu csak később alakult ki a hasonló nevű víz mellett, s emellett a Hagymással szomszédos Besenyő birtok 1211-i határjárásában a szávaszentdemeteri apát nem szerepel a szomszédos birtokosok között.

11. »... ecclesium *Sancte Marie* de *Orbasio* cum casalibus, terris, vineis, nemoribus et cimbris...« (<*Ορβασιον). Azonosításánál első pillanatra Orbász várra, ill. vármegyére gondolhatnánk, amely a Szávától délre a későbbi Bosznia területén feküdt (vö. Pesty, Az eltűnt régi vármegyék II. 449. kk.:

Ortvay, i. m. 743—4; Thallóczy-Horváth, Alsó-Szlavóniai Okmt. Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXVI. 416—7), e hely azonban kiesik birtokfelsorolásunk szabályos geográfiai sorrendjéből. Volt egy *Orbászpalotája*, ill. *Orbász* Bács megyében is (1387: *Orbazpalotaya*: 1395, 1408: *Orbaz*, Csánki, II. 158), mely az oklevelekben Báncsa faluval együtt szerepel, ez azonban nevét minden valószínűség szerint Báncsa nembeli Orbász ispánról vette (†1252 előtt), kinek itt volt birtoka és nyilvánvalóan »palotája« (Karácsonyi, MNemz. I. 196—200).

Kiindulva a görög *Ορβασιον alakból, mely *Orvasi*-nak is olvasható, leginkább a Baranya megyei *Orvos* falura gondolhatunk (1267: *Wrus*, *Felwrus* Wenzel, III. 172, 174; 1341, 1342: *Vries* Anjouk. Okm. IV. 160 és Dl. 3342; 1452, 1487: *Orwos* Csánki, II. 513, de tévesen elválasztva az előbbiektől uo. 514 *Örös* címszó alatt). Palotabozsok mellett feküdt és a török korban pusztult el (Follajtár: A magyar szociográfiai int. közl. I. 308: *Uros*, *Oros*). Megjegyzendő, hogy az 1267-i adat amellest szól, hogy nemcsak egy ilyen nevű falu volt a környéken (vö. még Csánki III. 530 *Teremhegy* alatt).

Megjegyzem, hogy a mai Németboly vidékén 1399-ben említenek egy *Geregyghaz* nevű birtokot is (Zichy Okmt. V. 102; Csánki, III. 485); ennek azonosítása azonban kétséges.

12. »... casale de *Cepla*, cum duabus nauculis, passagio fluminis Dunavi et insula...« (<*Κεπλαν, melynek szóvégi -*n*-jét vagy a fordító hagyta el görögösítő végződésnek érzvén, vagy a latin szöveg másolója nézte el egy rövidített *Ceplă* alak leírásánál). A szóbanforgó hely ugyanis azonos a Baranya megyében Mohács és Csele között a Duna partján feküdt *Kaplan* faluval. 1266-ban villa *Caplan* mint *Chelei* szomszédja szerepel (Budapest Okl. Eml. I. 89); 1276: terra *Kaplan* iuxta Danubium (uo. 154; vö. még Csánki, II. 494). Minthogy Csele dunaparti szomszédja észak fele Bár volt (1388: Dl. 8004); dél felé, Mohács közvetlen szomszédságában kellett feküdjön. Révje talán azonos a későbbi mohácsi révvel.

Figyelemreméltó, hogy Mohács határában található egy görög-összetételű helynév: »*Göröghegy*, fekszik a szőlő hegyen nevét onnand kapta, mert az egészset görögök bírták«. (Pesty Frigyes Helységnévtára V. kötet Baranya vm. 70. l. Kézirat az Orsz. Széchenyi Könyvtárban). Földrajzilag kapcsolatba hozható Kaplannal, mert Mohács határának északnyugati dombos részén terül el; idevonását azonban addig nem tarthatjuk biztosnak, amíg el nem dől, hogy az idézett *Göröghegy* nem XVIII. században betelepedett mohácsi görög kereskedők szőlőbirtoka volt-e.

Megemlítem, hogy volt egy *Kaplan* nevű falu Bács és Bodrog megye határvidékén is (Csánki, II. 153), erről azonban nem mutatható ki, hogy a Duna mellett feküdt volna és a birtokfelsorolás földrajzi sorrendjéből is kiesik.

13. »... ecclesiam Sancti Nicolai de *Nadudor* cum casali, insula, canneto, piscariis de *Cherip* et pertinentiis suis...« (<*Ναδουδορ; <*Χερπι). Első pillantásra e két helynévben a tiszántúli *Nádudvart* (1213, 1220: *Naduduor*

Vár. Reg. 115, 118, 157 sz.; 1219: *Nadudor* Uo. 105 sz.) és a tőle nem messze levő *Szerepet* (1138/1329: *Cerep* MNy. XXXII. 133; 1200 körül: *lutum Zerep* SRH. I. 70; 1219: *Scerep* Vár. Reg. 96 sz.) kereshetnénk; több szempont azonban valószínűtlenné teszi e nagyon is kézenfekvő azonosítást. A görög *Χερίπ feljegyzést tükröző *Cherip* elsősorban *Herip*-nek olvasandó (vö. a *Hagymás*nak megfelelő *Chesmasi* helynevet fentebb 8 sz.); ugyanakkor *Szerep* nevét feltétlenül szókezdő sigmával jegyezték volna fel s szövegünkben *Serep alakban jelentkezne. Nem kedvez e megoldásnak a tatárjárás előtti birtokviszonyok ismerete sem. Nádudvaron ugyanis 1213-ban kolozsi várnépek laktak (Vár. Reg. 157 sz.); Szerep pedig 1138-ban legalább is részben a dömösi prépostság birtoka, 1219-ben Zóvárd nembeli Csák szolgálai lakják s később is e nemzetiség birtoka (Karácsonyi, MNemz. III. 155; Jakó, Bihar m. 355).

Ezeket figyelembevéve egyetlen lehetőség kínálkozik Nádudvar azonosítására; a régi Solt-szék területén Baja és Kalocsa között fekvő *Nádudvar* (1431: *Nagdudvar* Fejér, CD. X/7. 352 és 1519: *Nadudvar* Csánki, III. 339). E falu mellett *Herip* nevű halászhelyet nem találunk, de ilyenféle helynév sokféle feltehető, minthogy *herep* a régi magyar nyelvben egy fanem neve volt (ld. OklSz. *herep* címszó), és ismerünk ebből képzett helyneveket (pl. *Hirip* Szatmár m. 1216: *Herep* Fejér, CD. III/1. 177 és Dl. 74; 1231/1397: *Cherep* Wenzel, XI. 231; — *Hirip* Szatmár m. 1370-től *Hyrip*, *Hilip*; vö. Csánki, I. 476 és Maksay, Szatmár megye 146—7).

14. » ... casale *Gerinetum* cum domibus, terris et pertinentiis suis. . . « (másolási hiba *Germetum v. *Germotum névből; ez pedig latinositott alakja egy *Γεομετον ill. *Γεομοτον feljegyzésnek). E név hasonló alakban megtalálható Konstantinos Porphyrogenetosnál: *-γεομάτων* (ed. Moravcsik 40. fej. 5 sor; vö. Gyóni, Szórványemlékek 70—2), mint a magyar *Gyarmat* törzs neve. Számos *Gyarmat* helynév lévén Magyarországon, az azonosítás nehéz. Közelebb segít a megoldáshoz az a körülmény, hogy a Solt-széki Nádudvartól számított 120 km-es körzetben csupán két *Gyarmat* helynevet találunk; egyik *Gyarmatsziget* dülő Kalocsa határában (Helységnévtár 1913; Nagy Géza: *Turul* 1910. 30); a másik *Gyarmat* falu Somogy megyében (1296: *Yormoth* Wenzel, XII. 591; 1375: *Gyarmath* Csánki, II. 609). A somogyi *Gyarmat* mellett felhozható az, hogy a soron következő 13—14. birtok Somogy megyében fekszik, továbbá, hogy a somogyi *Gyarmat* a Zselic-erdőben található, ahol számos nagy egyháznak volt makkoltatásra alkalmas birtoka (vö. pl. Pannonhalma, PRT. I. 319; Lébény, Wenzel, II. 309; Okormindszent, Hazai Okmt. I. 2 és továbbiakra Csánki, II. 571 kk.). *Gyarmatsziget* ellen szól az a körülmény, hogy e helynévre nincs régi adatunk, s *Gerinetum*mal kapcsolatban szövegünk nem tesz említést sem szigetről, sem halászatról, ami pedig *Gyarmatsziget* gazdasági hasznára jellemző lenne.

15. » . . . apud *Sumigum* terras et nemora cum redditibus et pertinentiis suis. . . « (< *Σουμιγον). Hogy itt *Somogy* várról van szó (1055: *Sumig* Bárczi,

A tihanyi alapítólevél 58 ; Csánki, II. 574, 582), bizonyítja egyrészt a következő 14. birtok ugyanezre vonatkozó »apud castrum« kifejezése, másrészt az a körülmény, hogy egyedül ennél a birtoknál olvashatunk egy bizonyos »redditus«-ról. Ez a jövedelem nem lehet más, mint Somogy vár vámjának egyharmada. A vár vámjának 1/3 része ugyanis a várispánt illette ; második harmadát I. Endre 1055-ben odaadományozta a tihanyi apátságnak (... addidit bonus rex eidem sanctę ecclesię terciam partem forensis tributum de *sumig.* . . I. h. 11), s hogy ezt a harmadot a tihanyi apátság még a XIII. században is birtokolta, bizonyítják egyebek között IV. Kelemen pápa 1267-i birtokmege erősítő bullájának alábbi szavai : »... Annium redditum denariorum, quem habetis in loco, qui *Simigium* vulgariter nominatur. . .« (PRT. X. 526 ; vö. uo. 397).

Szávaszentdemeter tehát Somogy vár vámjának harmadik harmadát birtokolta. E harmadik harmad a XIII. században sajátos összefüggésben újból felbukkan. Az 1232 előtti években a pannonhalmi apátság hamisított egy oklevelet, amely szerint II. Béla király 1137-ben egyebek mellett Somogy vármegye vámjának harmadát (... terciam. . . partem tributi . . . totius Comitatus *Symigiensis.* . .) a pannonhalmi apátságnak adta (Uo. I. 88—93, 794 és Szentpétery, Regesta 62 sz.). A pannonhalmi apátság javait megerősítő pápai oklevelek a XII. században, valamint 1216-ban és 1225-ben még nem említik a somogyi vám harmadát ; viszont 1232-ben megjelenik e jog IX. Gergely bullájában (Uo. 711) és 1257-ben már IV. Béla is megerősíti (»... terciam partem tributi castri *Symigiensis.* . .« Uo. II. 298). Minthogy a szávaszentdemeteri görög monostor jogi helyzete s ezzel együtt önálló léte éppen az 1232 előtti években rendült meg (ld. alább), bizonyosra kell vennünk, hogy Pannonhalma a Szávaszentdemetert illető vámharmadot szerezte meg.

16. »... apud castrum de *Macra* vineas cum terris, nemoribus et pertinentiis suis. . .« (<*Μακρα). Azonos azzal a Somogy megyei *Makra* helységgel, ahol Álmos herceg 1108 körül a dömösi prépostságnak szőlőbirtokot adományozott (1138/1329 : »In wodasu et in Pomaz sunt. IX. vinee. . . In *Macra.* In uilla Cepel sunt X. vinee. . .« MNy. XXXII. 204. *Macra* és *Cepel* között kimaradt az »et«). E birtok nevét ma a Somogy megyében, Karád határában fekvő *Makrai hegy* határnév őrzi (Szabó Dénes, A dömösi adománylevél hely- és víznevei c. kézirat, mely utal Pesty Frigyes id. Helynévtárára XXXV. köt. 320 b. Ezt az azonosítást támogatja az is, hogy a Makrával előforduló Csepely falu közvetlenül Karád mellett fekszik.) Azonosítva a dömösiek szőlőbirtokának faluját a szávaszentdemeteri monostor szőlős birtokával, Makrával, szövegünk »apud castrum« kifejezését nem értelmezhetjük Makrára. A somogyi Makrán nem volt vár, de ilyen nevű vár nem is volt sehol Magyarországon. Az »apud castrum« kifejezés nyilván az előző birtokként említett »apud *Sumigum*«-ra értendő és Somogyvárra értelmezendő. Támogatja ezt az értelmezést az is, hogy Karád, ill. a *Makrai hegy* Somogyvár közelében, attól kb. 16 km-re északkeletre található.

17. »casale de *Arpario* cum piscariis, terris, canneto, pratis, nemoribus,

navicula fluminis Disse ac pertinentiis suis. . . » (<*Αρπαριον) kétségtelenül azonos a Tisza partján fekvő *Alpár* faluval. E birtok felső, északi részét már I. Géza király a garamszentbenedeki apátságnak adta (1075/1124/1217 : »*Alpar*... iuxta aquam maioris *Alpar*. . .« Knauz, A garan-melletti szentbenedeki apátság I. 29, 237—8). Tekintettel arra, hogy a részletes határjárás a szomszédos birtokosok között nem említi a szentdemeteri apátot, ebből arra kell következtetnünk, hogy a görög monostor csak 1075 után jutott *Alpár* birtokába. *Alpárt* említő következő adatunk teljes mértékben igazolja azonosításunkat. Anonymus Gestájában (1200 körül) többször említést tesz *Alpárról* (»*sabulum · Olpar*« SRH. I. 54, 57, 71, 81, 84 ; »in castro *OpaR* iuxta Thysiam« Uo. 56 ; »castrum *Olpar*« Uo. 84). Az *alpári* csata elbeszélése során pedig azt mondja, hogy *Salán* bolgár vezérnek a honfoglaló magyarok által megvert görög katonái a Tiszának szaladtak és belefűltak, amiért ezt a helyet *Görög-révnék* nevezik (»Unde locus ille, ubi Greci mortui fuerunt, a die illo usque nunc *portus Grecorum* nuncupatur.« Uo. 83). *Szabó Károly* e helyről a következőket írja : »*Árpád* döntő csatája a Tisza mellett *Alpár* táján történt. . . E tájon kellene tehát keresnünk a tiszai *görög révet* (*portus Grecorum*), de e név emlékét itt ma már nem találjuk.«¹²⁵ Tekintettel arra, hogy görög monostorunk *alpári* javai között szerepel »*navicula fluminis Disse*«, amely alatt tiszai révhajókat kell értenünk (ld. a 9-ik birtokot, *Kaplant*, hol a hajók mellett az átkelést is említi : »cum duabus *nauculis*, *passagio fluminis Dunavi*«) kétségtelennek kell tartanunk, hogy az Anonymus által említett *Görög-rév* a görög monostor birtokát képező révre vonatkozik. Mult századi térképek az alsóalpári révet még feltüntetik.¹²⁶ A tárgyalt összefüggés egyébként jellemzően világít rá Anonymus történetírói módszerére.¹²⁷

18. » . . . *ecclesiam Sancti Georgii de Curta*. . . » (<*Κουρτα). E helynév azonos a Tisza *Kurca* nevű mellékágával, mely *Szentes* mellett folyva *Mindszentnél* ömlik a Tiszába. A *Kurca*-folyó vámját 1075-ben a garamszentbenedeki apátság kapta meg (1075/1124/1217 : »*tributum super*. . . *aquam*, que dicitur *curicea*« Knauz, i. m. 31, 233) ; e víz partján pedig a *dömösi prépostság* kapott 1109 körül falut (1138/1329 : »In villa *Ingu* est stangnum (!) quod uocatur *Curisa* in quo nullus preter *Dimisensem* habet partem« MNy. XXXII. 135). A *Kurca* partján, ott, ahol a *Kórogy* ér a *Kurcába* ömlik, állt a középkorban *Szent-György* falu (1426 : *Zentgyewrgh*, ma *Kórogy-Szentgyörgy* puszta *Csongrád* megyében, *Csánki*, I. 683), melynek egyháza a szávaszentdemeteri apát alá tartozó görög rítusú »*ecclesia Sancti Georgii de Curta*«-val azonosítható. A szláv eredetű *Kurca* < *Kurica* (*Moór* : ZONF. VI. 29 ; *Knieszsa* : SzIEml. II. 470)

¹²⁵ *Béla* király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről 1860. 53, 4. jegyz. Vö. még *Ortvay*, Magyarország régi vízrajza I. 344 ; *Pais Dezső*, Magyar Anonymus 116—7 és SRH. I. 83, 2. jegyz.

¹²⁶ Ld. pl. *Balla Antal* 1793-i (*Mappa . . . Comitatum Pest, Pilis et Solth*) ; *Lipszky* 1806-i ; *Schedius* és *Blaschnek* 1847-i Magyarországot ábrázoló térképén, továbbá az 1876-ban kiadott II. katonai felvétel H. 9. lapján.

¹²⁷ Errenézve bővebben ld. *Györffy György*, *Krónikáink és a magyar őstörténet* 1948. 22.

görög feljegyzésénél elsősorban **Kovp(i)τζa* alakot várnánk, melynek latin átírása **Cur(i)tza* lenne, azonban megjegyzendő, hogy a középgörög írás a görög nyelvben hiányzó *č, ĵ* affrikátákat jelölte *τ*-val is (pl. *Ἀκάτιροι, Χολιᾶται* ld. Moravcsik, Byzantinoturcica II. 44), s ez feltehető a *c* affrikátáról is.

19. »... ecclesiam Sancte Marie cum navi, casalibus, pomeriis, vineis, terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis...« Az oklevél nem adja meg az egyháznak a helyét s így következtetésekre vagyunk utalva. Az azonosításban segítségünkre van a birtokfelsorolás pontos geográfiai rendje. Minthogy a 16—19. sz. alatt felsorolt birtokok pontosan követik a Tisza folyását Alpártól Titelig és a szóbanforgó Boldogasszony egyház faluja hajókkal is rendelkezett, ez is a Tisza partján kellett álljon; valószínűleg egy révvel rendelkező helyen, éspedig az előtte említett Szent-György és utána következő Szatmár közötti szakaszon. A megadott Tisza-szakaszon négy révvel kell számolnunk: Győ, Tápé, Szeged és Kanizsa. E négy helység tatárjáráselőtti birtokviszonyai a következők: Győ birtokot 1109 körül adta Álmos herceg a dömösi prépostságnak 63 terményadóra kötelezett szolgával, ami kb. az egész falu lakosságát jelentette (1138/1329: *Geu* MNy. XXXII. 132—3). Tápén ugyanekkor 20 szolgát kapott a prépostság (1138/1329: *Tapai* Uo. 132, 204), akik mellett csongrádi várnépek éltek a faluban a tatárjáráskor bekövetkezett pusztulásukig (1247/1465: *Thapey* Reizner, Szeged története IV. 3). Szegeden a király birtokában levő országos sóraktár volt (1183/1226/1270: in *Sigeddin* Szentpétery, *Regesta* 136 sz.; 1217/1324: in... *Zegedin* Uo. 324 sz.; 1222/1318 k.: in *Scgved* Knauz, II. Endre szabadságlevelei 24; 1233: in *Zegedyn* Uo. 55); a tatárjárás ideje körül királyi hospesek lakták (1247/1465; de *Zegedino* Reizner i. h.). Kérdéses, hogy erre a Szegedre vonatkozik-e az a *Scequed*, ahol 1193 előtt a királyné földrészt és révet adott a fehérvári Szent István monostornak (ÓMO. 59). Kanizsa birtokot 1074 előtt kapta Salamon királytól a pannonhalmi apátság. 1237-ben itt 24 házanépe volt a monostornak (főként halászházak és lovas jobbágyok), földjük a Kanizsatótól a révig terjedt és dél felé volt határos a szávaszentdemeteri apát Szatmár nevű falujával). 1093: *Cnesa* PRT. I. 592; vö. még uo. 326—32, 681, 755—7, 783—4). Az elmondottakból az tűnik ki, hogy a négy felsorolt helység közül a XII. században csak Szegeden állott rendelkezésre nagyobb eladományozható királyi birtoktest. Az itteni rév birtoklása ugyan kétséges; azonban Szeged, mint a marosi sószállítás végpontja, a vidék hajózási központja volt s a Tisza hajózásában hozzávetőleg olyan fontos szerepe volt, mint Szigetfőnek a Duna hajózásában, ahol révészei voltak a veszprémvölgyi görög apácáknak (ÓMO. 15; Fejérpataky, Kálmán király okl. 34) és hajósai a pannonhalmi apátnak (1093: »ductores navium X. mansiones...« PRT. I. 952; 1216: *Scigetfeu* Uo. 640; vö. még 779). Ezt tekintve értelmet nyer a szávaszentdemeteriek hajóadománya.

Figyelmet érdemel, hogy a szóbanforgó Boldogasszony egyházhoz olyan gazdag helység csatlakozott, amely e tekintetben egyedül áll birtokösszeírás-

sunkban. Hajók mellett »faluja, gyümölcsöse, szőleje, berkei és halászata« volt. Mindez azt jelenti, hogy gazdaságilag igen fejlett ponton állott. A Tiszavidék tatárjáráselőtti gazdasági viszonyai között gyümölcsösöknek és szőlőknek említése szintén Szeged mellett szól, ahol a városi fejlődés — nem egészen függetlenül az itteni országos sóközponttól és a főesperességi székhelytől — igen korán megindult. (Vö. Reizner, i. m. I. 18, 33, 46.)¹²⁸

20. »casale de *Sadmari* cum canneto, piscariis, lacu, terris et pertinentiis suis ex utraque parte fluminis de Dissa...« (<*Σαδμαρι). Azonos a Csongrád ill. Csanád megyében, a Tisza két partján Kanizsa alatt elterült *Szatomár* faluval (1237: *Zotumart* PRT. I. 756; 1237 körül: *Zuthumar* Uo. 784), mely egyéb források szerint is a szávaszentdemeteri apátság birtoka volt (uo. 328).

21. »... casale de *Titili* cum piscariis, canneto, terris, medietate montis de *Titili*...« (<*Τιτιλι). E helynév előfordul Kinnamos művében *Τιτέλιον* alakban, a görögösített helynevekben gyakori -ιον végződéssel (vö. CB. 217, 4, 11 és Gyóni, Szórványemlékek 135—6). Azonos a Duna és Tisza összefolyásánál fekvő Bács megyei *Titel* helységgel (1138; *Tithil* Szentpétery, Regesta 66 sz.; Idrisi 1154: تيتلاوس *Tu(a)lūs* Lewicki, i. m. 126, 131—2; 1156: *Tituliensis* Mon. Strig. I. 108; 1163: *Tituli* Szentpétery, Regesta 103; Anonymus 1200 k.: *Tetel*, *Titulum*, *Tyulensis* SRH. I. 59, 80—1, 84); 1223: *Tytelg* PRT. I. 659. Vö. Csánki, II. 139).

22—23. »... Sancti Nicolai et Sancte Marie de *Fulgabekim* ecclesias cum terris et pertinentiis suis...« A megadott helynév azonosítása problematikus. Ilyen nevű hely sem a Délvidéken, sem másutt Magyarországon nem található. A helynév ránkmaradt alakja valószínűleg romlott; a szókezdő *F* minden bizonnyal az *l* minuszcula, azaz *s* betű elírása. E javítással egy *Sulgabekim, vagy *Sulgabekun-féle helynevet kapunk. E név első része kapcsolatba hozható *szolga* szavunkkal (1177/1201—3/XV. sz.: *sulga* Szentpétery, Regesta 202 sz.; a szó irodalmára ld. Bárczi, SzófSz.; helynévi összetételben: *Szolgagyőr* ld. OklSz.); második része pedig az elterjedt magyar *Bekény*~*Bökény* személynévvel, ill. helynévvel (ld. Kovács, Index: *Buken* címszó). Délvidéki helynévanyagunkból ehhez kapcsolható *Bekön* falu neve Szerém megyében (1308: *Bykun*; 1330: *Bekun* Csánki II. 241), mely valahol a megye déli lapályos vidékén feküdt, amint erre a vele együtt előforduló Solt fekvéséből következtethetünk (vö. Bánffy Okmt. I. 63; Hazai Okmt. VI. 266; VII. 267). *Szolgabekün összetétellel azonban forrásainkban nem találkozunk s problematikus e helynek az egyházakhoz való viszonya is. A szövegből kiolvashatóan e helyen két görög egyház volt: egyik Szent Miklós, másik Boldogasszony tiszteletére avatva. Ez a jelentéktelen *Bekön* falura nézve semmiképpen nem állhat meg; a fenti azonosítás fenntartása mellett tehát azt kell feltennünk, hogy pontatlan fordítással

¹²⁸ A Szegeden fennállott középkori Havi-Boldogasszony kolostor problémáira ld. Reizner i. m. II. 10 és Karácsonyi, Szent Ferenc rendjének története I. 271.

állunk szemben, s vagy egy egyház két védőszentjéről van szó, vagy pedig egy különálló Szent Miklós egyház falujáról (ilyen volt Szerém megyében is kettő ld. Csánki, II. 253) és Szolgabekön falu Boldogasszony egyházáról. A szöveg »ecclesias« kifejezése az utóbbi megoldás mellett szól.

Ezzel a birtokkal az összeírás első részének végére értünk, amely kiindulva Szávaszentdemeterről, a bejárás sorrendjének megfelelően sorolta el a monostor javait s végül a kiindulás helyére, Szerém megyébe érkezett vissza.